

РОЗДІЛ 5

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ В СУЧАСНОМУ СВІТОВОМУ ТА ВІТЧИЗНЯНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

На початку 90-х років у період демократичних перетворень у багатьох країнах мільйони людей від Пекіна до Будапешта, від Бухареста до Берліна вийшли на вулиці зі своїми економічними, політичними і соціальними вимогами. Холодній війні прийшов кінець, впала залізна завіса. Здавалося, що демократія настає всюди. У міру того, як на земній кулі з'являються нові демократичні держави, виникає питання: “Чи можна навчити методам і “технології” сучасної демократії?”

В останньому розділі даного дослідження мова піде про існуючі тенденції в політичній освіті Заходу і України, оскільки саме їх дослідження дозволяє скласти уявлення про головні напрямки її розвитку, з'ясувати інноваційний та стабілізуючий потенціал. В їх констатації слід виходити, як вже зазначалося вище, з того, що сьогодні політичний світ змінився та ускладнився, а політична свідомість як потенційно сукупний носій консервативного початку в суспільстві, як і раніше, віддає перевагу відображенню традиційних політичних інститутів і політичних процесів. Ці тенденції сьогодні сприймаються політичною наукою та освітою, визначають їх нагальні завдання в Україні і світі.

Спочатку зупинимося на політичному процесі в сучасних країнах Заходу та еволюції завдань політичної дидактики. Сучасний політичний світ носить вкрай багатоскладовий та суперечливий характер. Глобальні протиріччя поряд з грандіозними досягненнями складають надзвичайно складну систему взаємовідносин у світі, які роблять завтрашній день людства надзвичайно важкопрогнозованим.

Усупереч тому, що писав про закони часу П. Рейхенбах, вказуючи на те, що суспільство не має протоколів про майбутнє, нова політична освіта прив'язана до цієї картини майбутнього світу як в силу фундаментальних, так і прикладних аспектів прискореного руху від сьогодення до прийдешнього. Саме майбутнє вторгається в сьогодення, стаючи основою протиріч. Як відзначав О. Тоффлер, основний вододіл між країнами сьогодні пролягає не по осі “схід – захід” чи “північ – південь”, а по осі “швидко – повільно”. Тобто час, у тому числі і політичний, в нашу епоху переважає над простором. Фактично той, хто керує часом, керує і простором. Ця обставина аналогічна тому, що знання як джерело влади витісняють зі своїх позицій силу і багатство перших двох “хвиль” [11, с. 214].

Переміщення осі розмаїтості від просторового до часового виміру є характерною рисою, яку помітив О. Тоффлер, цитуючи теоретика комунікацій з Іллінойського університету Джеймса У. Каря. Суперечності між поколіннями стають ще більш виразними, коли нові транспортні і комунікаційні технології дозволяють скорити простір. Революційні технології в комунікаціях розділяють не тільки генерації, але і стають соціальним бар'єром навіть в середині одного покоління молоді [168, с. 233].

Саме в цей період основна ставка робиться на трансформацію освіти. Причина тут криється в тому, що “ми не можемо втиснути ембріональний завтрашній світ у прийняті вчора категорії. Ортодоксальні соціальні установки і настрої теж не пасують цьому новому світу” [167, с. 22].

Новий світ – це не тільки світ нових технологій, нової соціальної структури і свідомості. Він вимагає змін і в політиці, відкидаючи бюрократію як неефективну модель правління, конструюючи більш прості і динамічні демократії [167, с. 34]. Таким чином, змінений дизайн політичного простору і часу закликає нову політичну логіку, якою неодмінно повинний володіти головний актор політичного процесу – громадянин. Формування “другої хвилі” як фактор впливу на картину світу вступає в суперечність з новою реальністю. Школи тієї епохи, розгорнуті в системі, що закінчується, “піддавали механічній обробці одне за іншим покоління молодих людей, готуючи з них податливу уніфіковану робочу силу...” [167, с. 66]. Така “схована навчальна програма” почала давати збої, ввергаючи в розгубленість сам “продукт” навчання і виховання. Як підтверджує практика західних країн, а рівно і реакція на останні законодавчі ініціативи української педагогічної системи, продовження терміну навчання

стало тією нормою, що суперечить реальності нового соціального і технологічного дизайну: “Мільйони молодих людей будуть поза їх волі утримуватися в задушливому ув’язненні тривалої юності” [167, с. 606].

Освітній консерватизм антагоністичний потребі в людині, здатній трудитися за графіком, незалежній у своєму мисленні, орієнтованій на індивідуальність у противагу синхронічній колективності. Таким чином, першою перешкодою переходу до нового стилю мислення і поведінки є світ школи, що моделює нову генерацію за рутинним шаблоном.

Наступним гальмуючим елементом політичного світу сьогодні виступає рутинна політична система з її домінантою бюрократизованою держави, нездатної до швидкого й адекватного реагування на зміни в соціальній системі. Олвін Тоффлер пише: “Наші політичні інститути відображають також застарілу організацію знання” [167, с. 639]. Сильні лідери сьогодні вже стали гальмом системи в умовах швидких темпоральних змін [167, с. 621]. Все більше затребуваним стає лідер-менеджер. Зростає і роль декомпозиції політичних рішень по різних рівнях від громадянина до уряду. Сам політичний світ стає плюралістичним, політика ніби би демасифікується.

З кожним роком змінюється дизайн виборчих блоків, традиційні “ліво-праві” партії починають відходити в минуле, поступаючись місцем об’єднанням “з нагоди” чергової політичної кампанії. Прикладом останнього для України може служити феномен об’єднання політичних сил у виборчий блок “Єдина Україна” у виборчій кампанії депутатів до Верховної Ради 2002 року та в період акції “Повстань Україна”, під час якої об’єдналися як крайні “праві”, так і крайні “ліві”.

На відміну від суспільства “другої хвилі”, нова реальність не вважає конфлікт тільки лише джерелом напруги і фатальною погрозою, більше того, різноманітні конфлікти стають бажаними як фактор динаміки соціального світу. При цьому зростає попит на прикладне значення конфліктної дидактики: навички дебатів, навчання конфліктному і кризовому менеджменту, мистецтву ведення переговорів, технології public relations тощо.

Якщо вести мову в цілому про значення політичної освіти в новому світі, варто звернути увагу на слова О. Тоффлера про те, що широкий процес навчання нової демократії запобігає погрозі тоталітаризму з його системою “простих” рішень і видимого порядку. В індивідуальному і груповому плані це одночасно означає підготовку

мільйонів людей до кризи, до прийдешніх змін [167, с. 696]. В широкому значенні слова нові моделі освіти повинні сформувати людей з “майбутнім в крові”, надати альтернативні моделі цього майбутнього [168]. Процес політичного навчання не може бути локалізований у часі і просторі минулого чи мертвих схем. Це найвищою мірою відповідає самій сутності “політичного” і як реальності, і як способу її збагнення.

Футурологія О. Тоффлера як основа моделювання задач сучасної політичної освіти може бути піддана виправданій критиці. Навряд чи сьогоднішня реальність дозволяє з впевненістю говорити про те, яким буде прийдешнє, а тим більше спроектувати постмодерн на сьогоднішній день. Як відзначає М.В. Ільїн, по суті, мова йде про різні ступені зрілості сучасності. Але, віддаючи пріоритет просторовій композиції й опозиції (центр – периферія, верх – низ) [71, с. 46-47], не слід виключати й опозиції типу “вчора – завтра”, “швидко – повільно”, що утворюють лінію розламу в політичному просторі від громадянина як актора до партій, урядів і держав.

Задачі змін у політичній освіті менше за все відносяться до розділу бажаного в мінливому політичному світі. Прикладом тому служить система політичної освіти в ряді західних держав, і зокрема сучасній Німеччині. Кінець 80 – початок 90-х років приніс кардинальні зміни у завдання поширення політичних знань. Це було продиктовано низкою обставин. З одного боку, у свідомості німців політика відступила на задній план, що співпадає з тенденціями в сучасних розвинутих суспільствах. Одночасно в “тіні” традиційного політичного процесу, на “узбіччі” з’явилися принципово нові, раніше неполітичні суб’єкти, що певною мірою дезорієнтувало суспільство.

З іншого боку, період об’єднання Німеччини, катастрофи соціалістичного табору, не могли не зміцнити віру громадян у торжество демократії. Нарешті це було часом, коли європейський демократичний ідеал втілювався у практику існування в Європейському співтоваристві. У силу даних причин німецька політична наука останніх років спрямовує свої зусилля, щоб дати громадянину знання, адекватні світу, який швидко змінюється.

Як не парадоксально, однак до 90-х років ХХ ст. відчула дефіцит демократії і кризу громадянськості сама стабільна політична система Сполучених Штатів Америки. Значна група учених і суспільних діячів, аналізуючи кризу, дійшла висновку про те, що базові елементи демократичної політичної культури не залишаються незмінними, вони еволюціонують. І насамперед, мова йде про перехід від позиції

пасивного громадянина до громадянського активізму, що створює через відповідальність, компетентність і соціальне лідерство конкуренцію професійним політикам і чиновникам.

Тут бачимо своєрідне підтвердження практичної моделі громадянина за Тоффлером. Відповідно, можемо зробити далеко не тривіальний висновок: громадянське суспільство є похідним від “громадянина”, що дотепер не часто зустрінеш у спеціальних роботах з даної проблематики. Тобто це добровільне об’єднання громадян в ім’я суспільного блага, своєрідний сучасний утилітаризм. Відзначений феномен не є подобою суспільної орієнтації роботи уряду, тут громадянин сам і добровільно виступає суб’єктом політики. Мультиплікація громадянської політики дозволяє сучасному громадянському суспільству зайняти позицію посередника між індивідом і державою.

Структурно нові кризові тенденції в демократичному суспільстві США породили своєрідну відповідну реакцію – комунітаризм. Перші його паростки з’явилися у 80-ті роки, і до сьогодні він усе більше завойовує місце в політичному просторі США. “Community”, що розуміються не тільки як сусідські співтовариства, але і більш широко – як спілкування з його цінностями і політичною культурою діалогу і консенсусу легітимним шляхом, прагнуть протистояти егоцентризму великої політики і сепаратні інтереси властолюбців. Дане явище вписується в необхідність відпрацювання моделі збалансованого політичного процесу, коли суспільство “другої хвилі” все більше зіштовхується з витратами класичного і посткласичного лібералізму.

Прихильники теорії і практики комунітаризму стверджують, що превалювання свобод уже привело до безнормованості в соціальних відносинах. Америка одержала езопову і керовану приватними інтересами політику. Всі міркування про права громадян фактично служать ширмою для того, щоб прикрити безправ’я останніх перед обличчям базових інтересів окремих груп. Фактично це феномен деякої “безтілесної” правдоподібності. В політиці таке суспільство віддає перевагу репресивному мажоритаризму, що відтворює наприкінці XX століття архаїчні принципи патріархальної родини. В кінцевому рахунку, суспільство, що розвивається за таким сценарієм, втрачає конструктивну динамічну напруженість. В ресурсному плані наявне співіснування не має потреби у специфічних інтересах і участі таких груп, як діти і молодь, жінки і пенсіонери. По суті справи, модель поліархії Р. Даля – “демократія білих чоловіків” – ще більше подібне до демократії білих чоловіків середнього віку.

Консенсуальна демократія ХХІ ст., навпаки, передбачає, що громадяни в спільнотах, знаходячись, так би мовити, біля коренів політики, самі стануть лідерами, відповідальними за інститути та хід процесу. В іншому випадку будь-яке суспільство може бути зруйнованим під тиском стрімко зростаючих змін. В даних умовах лідерство здобуває риси менеджменту і колективності. Для останнього характерно те, що ті, ким керують, активно беруть участь у процесі аналізу політичної ситуації й прийнятті рішення. Це, в свою чергу, збагачує політичний процес талантами колективного актора. Зрозуміло, таке лідерство припускає нові знання і навички, вимагає нових методик політичної освіти і виховання. Так, приміром, французький професор П'єр Ів Шерьоль звертає нашу увагу на те, що оскільки в цілому "демократія не є природним способом життя, до якого покликані люди з того часу, як стали жити спільно", то демократії треба учити [187, с. 94-95].

Політичні системи, якщо виключити їх моральну оцінку, існують, поки вони ефективні. Кожна з них несе в собі задатки розвитку і розпаду. Це значить, що потрібно направляти консолідовані зусилля на підтримку системи в умовах швидко мінливої картини сучасного світу. Дж. Понтон і П. Джил, які вказали на те, що політичні процеси – суть рівнодіюча між прагненням до змін і тенденцією до стабілізації, імовірно, не припускали, як по мірі входження в постсучасність політичні процеси все більше здобувають "рваний" темп. Проте дані автори особливе місце приділяли політичній соціалізації як засобу гармонізації відносин у мінливому суспільстві [143, с. 8]. Західнонімецький політолог М. Хеттіх, протиставляючи політичний порядок і політичний процес як константну і динамічну величини в політиці, дає нам важливу інструментарій для розуміння зростаючої ролі політичної освіти в мінливому світі. Вона покликана допомогти переводити політичні поняття на загальнодоступну мову [177, с. 17-18, 38-39]. Іншими словами, прості громадяни сьогодні повинні володіти і категоріями, і науковим інструментарієм політики, щоб бути адекватними епосі.

Таким чином, бажаючи того чи ні, політико-дидактична думка останнього часу все більше повертається до політичних ідей і практики якщо не античної, то класичної демократії. Людина, яку по праву вважають батьком американської демократії, Томас Джефферсон відзначав у свій час, що основи демократичного порядку закладаються в системі освіти. Вона дає можливість громадянам "брати безпосередню участь у справах місцевого співтовариства і свідомо

вибирати політичних лідерів і представників, готувати самих лідерів” [184, с. 88]. Слід погодитися з Джеферсоном, що “неосвічена демократія” була б логічно суперечливим поняттям. В цілому ж і підготовка лідерів, і виховання народу служать суспільному благу, а не особистим амбіціям.

Сьогодні “демократизація навчання” вже повинна бути закладена в самій структурі освіти, поза залежністю від предмета, який вивчається і навіть віддалено не буде нагадувати політико-ідеологічну доктрину. Мова йде лише про систему цінностей, яку ми формуємо чи розвиваємо: “порядок” чи “свобода”, “вибір” чи “плановість”, “пріоритет колективу чи особистості” і т.п. Дуже часто ці цінності існують у суспільствах з різними політичними системами, можуть зміщуватися лише акценти в їх трактуванні. Наприклад, вже вище згадуваний Джон Дьюї в роботі “Демократична держава” писав, проаналізувавши теоретичні моделі демократії та її реалії: “Демократичне співтовариство громадян все ще знаходиться в основному в зародковому і неорганізованому стані” [59, с. 44]. Саме тому підготовку громадян для співтовариств в школах він вважав найважливішою задачею демократичної освіти. Методика демократичного навчання Джона Дьюї націлює на те, щоб головний наголос робився на спілкуванні, розвитку ідей та обміні ними. В цій методиці і сьогодні істотно те, що вона спиралася на практику і практику ж мала своєю метою.

У зв’язку з цим слід висловити твердження про те, що демократії не можна навчити за допомогою блискучої лекторської риторики, володіння добротним, систематизованим матеріалом, і навіть в тому випадку, коли сам є прихильником цієї системи, тому що цінності, які пропонує той, хто навчає, – це в кращому випадку всього лише цінності цього педагога. Малою мірою обсяг і правильність знань з теорії демократії мають відношення до цілей демократичного навчання і виховання. Отже, якими б не були матеріал і майстерність лектора, в кращому випадку в нього буде незначне число послідовників. Учням потрібно поряд з виваженими настановами і твердженнями отримати можливість придбати власний демократичний досвід з його “вигодою” прав і тягарем обов’язків.

Викладач стоїть і перед морально-дидактичною альтернативою – дати учню “шаблон” цінностей, спираючись на свій авторитет, чи надати йому можливість зробити власний вибір і нести відповідальність, може, в дріб’язках з погляду глобальних інтересів суспільства, але реальну соціальну відповідальність. Практика такого

демократичного навчання є в США та інших демократичних державах Заходу, поступово складається вона й в Україні. Однак ми часто на ту саму проблему дивимося різними очима – дорослого і дитини, вчителя і учня. Нерідко ці об'єктивні розходження перетворюються в протиріччя, що спричиняє, в кращому випадку, доброзичливий “нейтралітет сторін”, формальне “невтручання”, у гіршому – конфлікт, який не стає джерелом розвитку, а, навпаки, уражує навчальний процес, який деформує і учня, і викладача.

Відомі сучасні американські вчені Р. Мошер, Р. Кені і Е. Гаррод у своїй фундаментальній праці “Виховання громадянина: демократичні школи” з цього приводу зазначають, що через свою участь у системі демократичного управління школою учні не тільки пізнають, як важко самому бути демократом, але і починають розуміти, з якими складностями сполучене демократичне управління будь-якими великими і різнорідними групами людей. Разом з тим вони осягають ті переваги, які несе демократія в порівнянні з іншими формами управління, і тим самим готуються жити і працювати в демократичній країні [115, с. 4].

Дидактика нових політичних реалій будується на вільному виборі того, хто навчається своєї моделі поведінки. Межею демократичного волевиявлення індивіда і групи повинні стати тільки свобода, честь, гідність і права іншого члена співтовариства. В основі актуальної методики лежить проблемне, дискусійне, ігрове навчання, яке націлені на практику повсякденного життя, входження в доросле середовище. Починається вона з “малої” демократії – з демократії в класі, студентській групі. Ця система заснована не тільки на загальній участі в управлінні, але і “на таких принципах, як активність і відповідальність, прояв індивідуальності, повага особистості, визнання відмінності один від одного нормою, вмінні знайти конструктивний вихід з конфлікту” [60]. Дуже важливо виробити критичне мислення, без якого навіть самий демократичний лад вироджується в тиранію більшості, а соціалізація, як зазначав М. Бердяєв, розуміється як позбавлення індивідуальності [68, с. 24-29].

Актуалізована “третьою хвилею” здатність рядового громадянина ставити проблему і обговорювати її вимагає навичок правильної мови, логічної строгості мислення. Поступово учнем долається страх перед проблемами, аудиторією, авторитетом “вічних” істин, які не тільки зберігають підвалини суспільства, але і нерідко наближають його до виродження.

Демократизм робить людину сміливішою в її індивідуальному

виборі, змушує цінувати свободу в собі й іншому. Демократія в школі починається з питання “навіщо потрібна освіта?” Навіть стосовно задач політичної освіти самі розставимо пріоритети, але коли ми порівнюємо нашу точку зору з позицією тих, хто навчає учнів, то побачимо цілий комплекс протиріч, які можна проігнорувати, але вони можуть стати і предметом дискусії в класі, і підставою для власних загальнометодичних і предметно-методичних міркувань і знахідок. Автор даного дослідження розглядає це як перший можливий серйозний діалог з учнями про те, що їм дає школа, і для цього діалогу старшокласники вже дозріли.

Російські автори посібника для вчителів “Громадянська освіта: зміст і активні методи навчання” пропонують наступний методичний набір у парадигмі демократичного навчання: “Педагогічні форми і методи містять у собі спільну групову роботу, дебати, моделювання, рольові ігри, дискусії, індивідуальні і групові проекти, обговорення в комітетах, запрошення спеціальних доповідачів, а також новаторські підходи до усних і письмових завдань. Ці методи навчання не тільки підвищують інтерес учнів до предмета, але і забезпечують глибоке засвоєння змісту, вироблення громадянських навичок, прихильність до демократичних цінностей” [38, с. 56].

Цілі і цінності освіти, виведені шляхом колективного пошуку істини, повинні стати основою для громадянської освіти, бути покликаними сучасною епохою. Для порівняння відзначимо, що до якостей, які сформувалися в попередні епохи, відносяться слухняність, пріоритет колективних інтересів над індивідуальними, патріотизм і служіння батьківщині, чесність, конформність, відповідальність держави за людину; в умовах “другої хвилі” – індивідуалізм, незалежність та ініціативність, патріотизм і служіння батьківщині, особиста відповідальність, повага до різноманіття, чесність. Як бачимо, багато в чому погляди на добropорядного громадянина збігаються.

Докладніше зупинимося на сучасній демократичній парадигмі освіти, оскільки ступінь оволодіння нею створює своєрідний фундамент для демократичної політичної освіти, а отже, і для самої мінливої демократії. До числа найважливіших відносяться наступні правила. Принцип рівності, який передбачає, що кожний може вчитися і кожний може домогтися успіху. Будь-який індивід може, в принципі, одержати вищу оцінку. З втіленням даного принципу в повсякденне життя певні проблеми мають практично всі демократичні держави світу. На думку багатьох дослідників, саме система освіти залишається

важливим чинником соціальної стратифікації сучасних суспільств. До основних факторів і механізмів, що сприяють відтворенню нерівності соціальних груп у сфері освіти частіше за все відносять групування учнів за різними освітніми потоками за підсумками тестів і успішності. У зарубіжній соціологічній літературі механізм подібного розподілу людей за освітніми потоками одержало назву трекінгу (tracking). В ній показано, що в системі публічних шкіл основний контингент встигаючих учнів складають діти з родин середнього класу, а також з матеріально заможних родин, які є багатшими в культурних відносинах у порівнянні з родинами з нижніх прошарків суспільства.

Важливим чинником, який сприяє відтворенню нерівності, виступають специфічні відносини викладачів до учнів з різних соціальних груп. Дані зарубіжних досліджень свідчать, що більшість учителів суспільних і приватних шкіл належать до середнього класу. Ця приналежність приводить до того, що оцінка вчителями навчальних успіхів школярів з різних соціальних груп не цілком об'єктивна.

В остаточному підсумку подібний процес приводить до розподілу на "гарних" і "поганих" учнів.

Крім цього, багато хто звертає увагу на регіональні розходження в діяльності освітніх установ, які по-своєму сприяють підтримці соціальних відмінностей в соціальному середовищі. Найбільш істотними факторами, що роблять вплив на цей процес, називають розходження в економічному розвитку територій, оскільки через систему місцевих податків більш забезпеченими виявляються школи заможних передмість та диференційований підхід учителів до школярів з різних соціальних груп всередині співтовариства. Дослідниками відзначаються традиційні розходження: на дітей із заможних родин і родин середнього класу накладається менше дисциплінарних стягнень, вони частіше заохочуються, більше відвідують музеї, художні галереї, концерти, бібліотеки, що не характерно для учнів з менш заможних родин.

Вказані чинники доповнюються розходженнями в сімейних структурах. Соціально-структурні рамки, у яких відбувається взаємодія в родині, встановлюють певні обмеження на кількість і якість процесу соціалізації.

Дослідники виділяють як фактор шкільних успіхів кількісний розмір родини. У родині з невеликим числом дітей різниця між досягненнями старшої і молодшої дитини більш незначна, ніж в родині, що мають більше 3-х дітей. Така тенденція пояснюється вченими тим, що старші діти надають молодшим допомогу у

виконанні домашніх навчальних завдань, сприяють поліпшенню їх успішності, а також більшому внеску родини (за допомогою матеріальних коштів, виділенням вільного часу) в освітні успіхи молодших дітей.

Такі основні ланки механізму відтворення соціальної нерівності через освіту, врахування яких дозволяє давати більш обґрунтовану оцінку тій чи іншій моделі освіти.

Не менш важливим правилом демократичної системи освіти є принцип діалогу в малих і великих групах, а також використання допоміжних засобів діалогу типу газетних статей, який сприяє пошуку істини педагогом і тим, хто навчається, більш глибокому розумінню суті розглянутих питань, аналізованих проблем і виникненню нових питань. Більш глибокому розумінню – через процес обміну інформацією, при якому робиться акцент на активному слуханні і безупинному процесі зворотного зв'язку. Оперативність відновлення інформації сьогодні зв'язана з таким новим демократичним джерелом одержання знань, яким є світова система Інтернет. Сама по собі дана проблема важлива, але настільки широка, що її розгляд виходить за межі даного дослідження.

Особливе місце в новій моделі політичної освіти належить дискусії. У логіко-гносеологічному плані автор даного дослідження розглядає її основи як конфліктну ситуацію, яка в політичній дидактиці відповідає дидактиці конфлікту, у гносеологічно-соціальному аспекті сягає до демократичної вимоги визначеності в політичній позиції, а в цілому демонструє саму сутність політики – явища незавершеного, суперечливого та конфліктного.

Сучасні моделі навчання постійно збагачуються вказаними принципами. В цьому плані цікавим є досвід більшості розвинутих демократичних країн світу. Метою цього дослідження не є докладний опис національних систем політичної освіти цих країн. Проте корисно відзначити їх деякі характерні риси.

Американці вважають себе суспільством з найдавнішою демократією. Відомо, що американська демократія була народжена як практичне втілення європейського вільнодумства, визвольних ідей та роздумів про правильне, розумне й стабільне улаштування суспільства. Разом з тим вже Т. Джефферсон, Дж. Медісон та інші "батьки-засновники" добре розуміли, що одного лише створення нехай добре влаштованих і розумно сконструйованих політичних інституцій ще не достатньо для встановлення, функціонування і збереження конституційної демократії. В остаточному підсумку вільне суспільство

та врядування в ньому мають залежати від пересічних громадян, від їх знань, прагнень і навичок, моральних і громадських чеснот.

Через унікальну історію в США політичній і громадянській освіті надається важливе місце у шкільній програмі. Колоніальне минуле, кордон просування поселенців, імміграція, урбанізація та історія публічної освіти сприяли поширенню уявлення, що школа має готувати з молоді демократичних громадян. Відтак шкільна програма безпосередньо орієнтована на громадянську освіту.

Через це й зараз політична освіта та виховання громадян сприймається в Америці як надзвичайно важлива справа, суттєва складова функціонування політичної системи, що забезпечує її стабільність і порядок в суспільстві. Задачі такого виховання та освіти покладаються на школу, вузи, сім'ю, засоби масової інформації, церкву, громадські об'єднання. Їх зусиллями досягається мета – надати громадянам необхідні знання, формувати у них розуміння й шанування фундаментальних цінностей і принципів американської демократії. Головні серед них – особисті права і свободи, верховенство закону (rule of law), стримування й протипаги стосовно органів влади.

Особливе значення в політичній освіті і громадянському вихованні в Сполучених Штатах надається школі. Вона покликана виконувати не лише суто освітню, але й громадянську місію – формувати у підростаючих поколінь свідомість і почуття, необхідні для здійснення успішного й ефективного управління в суспільстві, де встановлено конституційну демократію. Школа має здійснювати систематичний вплив на учнів, виховувати в них здібності й бажання компетентно і відповідально брати участь у житті громади, штату, цілої держави. Освітні заклади Америки пропонують учням необхідний обсяг знань, допомагають зрозуміти такі засадничі поняття демократії, як республіканізм, конституціоналізм, свобода тощо, свідомо ставитися до основоположних принципів і цінностей американської політичної системи.

З 1890 року шкільний предмет під назвою “Соціальні студії” покликаний грати ключову роль у громадянській підготовці. Соціальні студії включають курси з місцевого врядування та врядування штатів, врядування країни загалом, історії США, права, civic, або громадянства, які викладаються у 6-12 класах. У 25 штатах вчать основам економіки. Етнічні студії, як правило, інтегровані в курс історії США.

Хоча пряме викладання політичних знань зазвичай здійснюється у середніх та старших класах, деякі початкові класи або школи мають

спеціальні програми з громадянства, такі як “Виховання особистості” або “Навчання через громадську роботу”. Широко використовується програма “Ми – народ”, яку розробив Центр громадянської освіти.

Багато уваги тут приділяють виробленню практичних навичок майбутніх громадян – вмінню спостерігати за політичними процесами, аналізувати й оцінювати їх, впливати на політиків та урядовців, мати й відстоювати власну позицію у суперечностях суспільного життя. Велике значення надається формуванню рис характеру особистості, властивих члену демократичного суспільства. Невід’ємно необхідними для життєдіяльності американської політичної системи вважаються такі індивідуальні властивості, як поважання закону, цінування власних прав і свобод, поважання прав інших, толерантність, критичність щодо влади, послідовність у відстоюванні власної позиції, прагнення до прийняттого компромісу і розв’язання конфліктів шляхом переговорів.

Молодь вчиться демократії та ролі громадянина не лише з теорії, а й через практичну діяльність. Найбільш поширеною практикою в США є імпровізовані вибори. Деякі учні беруть участь в учнівському самоврядуванні, у загальнонаціональних та фінансованих штатами програмах, таких як імпровізовані суди, Дитяче голосування, День любіювання, “Ми – за народ”, “Громадянин і Конституція” та інших, які вводять молодих людей у законодавчі та судові процеси.

Зазвичай перший урок в усіх школах Америки розпочинається з клятви вірності американському прапору. Діти щоденно повертаються до прапора і, кладучи руку на серце, промовляють лаконічні й зрозумілі слова: “Я висловлюю відданість прапору Сполучених Штатів Америки. Єдиний, неподільний перед Богом нації, зі свободою і справедливістю для всіх” [цит. за: 154, с. 48].

Важливо наголосити, що політичну освіту в США чітко відрізняють від політичної індоктринації – навіювання, пропаганди, переконування у переважанні політики якоїсь однієї партії. Прагнучи формувати кваліфіковану й відповідальну залученість громадян до суспільного життя, організатори й виконавці політико-освітніх заходів намагаються показати всім, хто навчається, що стабільне існування вільного і законодавчо врегульованого суспільства потребує їх повсякчасної участі, вміння самостійно робити зважений вибір, давати оцінку політикам та їх діям. Демократична політична система тут пропонує і надає людині можливість бути причетною до суспільного життя (держави чи громади). Все ж самому громадянину належить право скористатися такою можливістю чи ухилитися від неї.

В США сьогодні акцент в освіті робиться на розвиток інтелектуальних здібностей учнів, необхідних для самостійної роботи. Вступні курси покликані насамперед “охопити” проблеми політики і держави в цілому. Так, у вузах цієї країни після першого чи другого року навчання студентам надається право власного вибору “набору курсів” з числа дисциплін, крім тих, які входили у вступний курс. До них відносяться базисні суспільні науки – економіка, історія, соціологія й антропологія, а також філософія і право.

Один з основних принципів організації навчального процесу – “навчання через участь” (Learning by Doing). Типова дослідницька група в університеті включає професора і п’ять-шість аспірантів і студентів старших курсів. Щоб студенти могли повноцінно брати участь у дослідженнях, навчання на кафедрі політології починається з освоєння інструментарію, наприклад, пакету програм соціологічної статистики SPSS. Величезне значення надається продовженню навчання за кордоном.

Велика увага приділяється технологічному забезпеченню освітнього процесу. Технічні засоби для навчання включають, насамперед, мультимедійні навчальні посібники. Наприклад, підручник з політичної системи США “Демократичний виклик” являє собою гіпертекст з аудіо- і відео-фрагментами виступів політичних лідерів і хроніки подій. Як додатки включена Конституція США й інші документи. Вбудований інструментарій дозволяє студентам проводити багатофакторний аналіз результатів виборів Конгресу, а тест-програма – ідентифікувати свою політичну установку в полі “свобода – рівність – порядок” і порівняти її з результатами попередніх тестів. В підручнику не ховаються конфлікти в американському суспільстві, а також протиріччя, властиві самому розумінню демократії. В ньому підкреслюється, що ціннісний вибір кожен з тих, хто навчається, повинний зробити самостійно. Підручник перевидається щорічно, для того щоб нове видання відображало зміни в політичному житті.

Інший клас технічних засобів складають моделюючі програми. Типовий приклад -програма, що допомагає студентам одержати навички організації виборчої кампанії на матеріалі реального виборчого округу. За допомогою іншої програми студенти, сформувавши “уряд”, вчать приймати рішення по внутрішньополітичному процесу, а також по конфліктах і співробітництві в системі міжнародних відносин.

Ще один клас складають програми, що дають навички роботи з дослідницьким інструментарієм. Спеціально для студентів створена версія пакету SPSS. Програми, що підтримують основні навчальні

курси, зібрані у відкритому мультимедійному центрі. На початку кожного семестру для студентів організуються комп'ютерні курси. Комп'ютерні лабораторії мають місце в університетській бібліотеці і на кафедрах. Комп'ютер із пристроєм, що проектує “зображення” з монітора на великий екран, – обов'язковий атрибут навчального процесу.

За допомогою технічних засобів вчені щодня спілкуються з колегами, обмінюються ідеями й інформацією. Американська асоціація політичної науки APSA підтримує поштовий список PSRT-L, в якому беруть участь дослідники і викладачі з університетів США, Канади, європейських країн. У ньому обговорюються нові ідеї і методи викладання політичної науки, навчальні курси і посібники, наводиться інформація про майбутні конференції, плановані видання, програми наукових фондів, а також про вакансії в університетах.

APSA нараховує близько 12 індивідуальних членів з 70 країн, об'єднаних за професійними інтересами у більш ніж 30 секцій. Членство в ній дозволяє постійно бути в курсі останніх досягнень політичного освіти, регулярно одержувати основні національні журнали з політичної науки й іншу необхідну інформацію, наприклад, про те, як і які навчальні матеріали і програми можна одержати з Internet.

Таким чином, як зазначає у своїй статті “Система політичної соціалізації студентів США” М. Остапенко, “американська вища школа являє собою важливий соціально-політичний інститут суспільства, який виконує функцію політичної соціалізації, здійснює ідейно-політичну підготовку молоді та впливає на політичну культуру в цілому через поведінку своїх колишніх випускників. Результатом такої системи політичної соціалізації виступає американізований, патріотично налаштований громадянин, який пишається історією своєї держави та її політичною системою” [127, с. 60].

Разом з тим, на думку окремих дослідників, хоча освіта в Америці давно має однією зі своїх цілей виховання громадян, які вміють втілювати демократичні ідеали в ефективні суспільні і політичні дії, ця мета, в більшості випадків, залишається недосягнутою. В традиційних школах учням викладають основи політичних знань і потім перевіряють, наскільки добре вони розуміють, що значить бути громадянином. Однак у підлітків немає можливості на практиці застосовувати отримані в класі знання. В школах обладнані прекрасні дорогі лабораторії для занять фізикою, хімією, біологією, де учні можуть перевірити наукові гіпотези, викладені в лекціях і книгах, а от

лабораторій суспільних наук в американських державних школах практично немає.

В останні 20 років батьки, громадськість і педагоги виражають заклопотаність із приводу того, що молоді американці все більше ідуть в себе й ізолюються від громадського життя. Учням викладають основи демократії, але не дозволяють демократію практикувати. В більшості американських шкіл дотепер панує доброзичлива диктатура.

Хоча Сполучені Штати і є одним із самих демократичних суспільств в історії, ідея встановлення в школах систем управління, заснованих на демократичних принципах, багатьом вселяє страх. Незважаючи на те, що комісії, які організовані Президентом, Конгресом і науковими колами, регулярно повідомляють про необхідність реформувати систему освіти, яка явно не відповідає потребам молоді, спроби демократизувати управління школами зустрічають опір. Будь-яку серйозну спробу навчати демократії прийдеться починати з послідовної організації управління класом і школою, а також відносин між адміністрацією, вчителями й учнями на основі демократичних принципів.

Згадувані вище автори монографії “Виховання громадянина: демократичні школи” зазначають, що їх досвід у декількох державних школах США показав, що такі перетворення можливі. Основним демократичним правилам можна навчити. При цьому вони вказують основні правила, яких слід дотримуватися в сучасній системі освіти при вихованні громадянина. Одним з перших правил вони називають згоду щодо загальних цілей, прав і обов’язків, втілених в суспільному договорі чи конституції. Крім цього, вони вказують на необхідність рівного розподілу повноважень, для того щоб всі, кого торкаються політичні рішення, могли висловити свою думку про них і брати участь у їх прийнятті. Це правило, на їх думку, доповнюється практичною можливістю реалізувати волю й інтереси більшості, добровільною згодою щодо мети і правил, які повинні визначати особисте чи громадське життя.

Сьогодні громадяни Сполучених Штатів Америки, Канади, Англії та інших розвинутих держав поділяють спільні цінності (відданість конституційному або обмеженому правлінню, представницькій демократії, особистим свободам). Ці країни мають споріднену історію та схожий рівень розвитку економіки та освіти. Водночас сьогодні між ними існують суттєві розбіжності в головних рисах пануючої політичної культури та уявленнях про роль школи у формуванні демократичних особистостей.

В Англії, на відміну від США та інших країн, глибоко вкорінене дистанціювання громадянства від питань демократії, національної ідентичності та соціального розмаїття й зв'язку. Більше того, відсутнє єдине ядро громадянських принципів та цінностей, що виховують національну відданість і передаються учням у школі або поза нею. Таке дистанціювання переноситься й на освітню систему.

Хоча збереження демократії є головною метою освіти, воно офіційно не оформлене в програмі, а скоріше залишається очікуваним результатом усієї освітньої практики в різних формах та контекстах і залучає не лише школу, а й батьків та суспільство загалом. Через довгу історію протистояння двох основних урядових партій у парламенті переважає скептицизм щодо громадянської освіти як потенційно прийнятної партійною ідеологією.

В англійських школах міжпредметний підхід до поширення громадянських знань є домінуючим. Педагоги пояснюють це тим, що шкільному предмету “Громадянознавство” не відповідає ніяка наукова дисципліна, а такий підхід перешкоджає ізоляції і політичній нейтральності інших предметів.

В Англії в офіційній програмі немає безпосередніх завдань щодо громадянської освіти, хоча розроблена Національна програма “Освіта для громадянства”. Кожна англійська школа має значний ступінь автономії у викладанні необов'язкової структури програми й вирішенні питання про те, як, де і коли громадянська освіта має бути включена як частина навчального процесу. Програмними предметами, що найчастіше використовуються для викладання громадянської освіти, є історія та англійська мова. Лише 19% шкіл викладають її як визначену наскрізну програмну тему і 2% – як окремий предмет. Однак найчастіше згадуваним місцем викладання є курс “Персональна та соціальна освіта”, а також консультації [110, с. 47].

В Англії немає національних свят або визначних віх в історії чи літературі країни, які спільно святкуються в школах. Натомість учні можуть залучатися до широкого кола позашкільних заходів: від шкільних рад та громадської роботи до благодійності та проектів з охорони навколишнього середовища.

Англійські школи акцентують увагу на підготовці учнів до прийняття особистих моральних та етичних рішень, рідко надаючи дітям безпосередню практику з критики суспільної політики.

У Великій Британії багато навчальних закладів пропонують учням добре організовані цікаві курси політичних знань, але це ті школи, які зробили громадянську і політичну освіту центральною темою всіх

навчальних предметів.

У результаті історичного розвитку геополітичних відносин із Великобританією та США та наявності різноманітних політичних структур громадянство в Канаді є дискусійною концепцією. Оскільки Канада в основному відповідає ліберально-демократичній моделі, певні умови історичного розвитку роблять цю країну надзвичайно прийнятною як для плюралізму, так і рівною мірою і для консерватизму та елітарності.

У країні немає єдиної концепції демократичного громадянства, яка б становила основу громадянської освіти, а є різні концепції у вигляді континууму від елітарних до активістських. Хоча офіційні програми свідчать, що концепції громадянської освіти еволюціонують у бік більш активістських та комплексних, які наголошують на важливості громадянської дії та участі, реальна практика у канадських класах залишається ближчою до більш консервативної елітарності моделі минулого.

У Канаді громадянська освіта здійснюється через аспекти “прихованої програми”. Однією з ініціаторів – провінцією Онтаріо, наприклад, запроваджена в школах практика відкритих та закритих урочистостей, які роблять акцент на цінностях, що поділяють канадці з різними традиціями. Так, виконання національного гімну “О, Канадо!” є обов’язковим у публічних початкових та середніх школах.

Ця модель вказує, що найвищий обов’язок громадянина – бути якомога більше інформованим про суспільні справи і, спираючись на цю інформацію, голосувати за кандидатів під час виборів. Постійно проблемою у канадському громадянстві є пошук змісту національної ідентичності. Сьогодні практично єдина серед сучасних розвинутих країн Канада продовжує дотепер дебатування з приводу свого самовизначення.

Як і Сполучені Штати, Канада є багато в чому “суспільством іммігрантів”. Однак, на відміну від свого південного сусіда, тут не створено підтримуючих ідеологій та міфів, так званої американської громадянської релігії, що забезпечує відносно єдину національну ідентичність американців. Різний зміст поняття “канадець” призвів до різного розуміння громадянства. Чарльз Тейлор визначає дві різні моделі цього розуміння. Згідно з першою моделлю бути громадянином демократичної держави означає бути особою з певними правами та обов’язками, рівно гарантованими іншим особам, коли держава має справу лише з окремими особами. Друга модель ґрунтується на впевненості у тому, що громадяни мають належність до більшої спільності через своє членство у її складниках. Наддержава тут повинна

мати справу не з особами як такими, а має визнавати субспільноти. Саме ця модель, популярна у Квебеку, створює основу для розуміння Канади як країни двох націй. Такі різні розуміння громадянства породжують істотні проблеми перед канадською системою політичної освіти та громадянського виховання.

Турбота про громадянську освіту в Канаді присутня в політиці усіх рівнів, але поняття “civic” та “громадянська освіта” не виступають як назви окремих курсів. За громадянську освіту відповідальні соціальні студії. Існує широка практика іменування окремих курсів у цій галузі. Основною проблемою нині є те, що соціальна освіта в усіх її формах у шкільних програмах зведена до рівня другорядного предмету, тоді як головна увага та ресурси спрямовані на технічні та природничі науки.

Серед описаних вище країн існує універсальна або майже універсальна відданість певним цілям громадянської освіти, яка має бути міждисциплінарною, партисипативною, інтерактивною, пов’язаною з життям, здійснюватися у демократичному середовищі, відповідати вимогам суспільного різноманіття і реалізовуватися школою разом із батьками, громадою та неурядовими організаціями.

У жодній країні немає офіційного підручника з громадянської освіти. Хоча майже в половині штатів США підручники затверджуються, вибір книжок залишається за персоналом кожної школи. В Англії багато підручників не охоплюють громадської освіти, тому що вона безпосередньо не передбачена у структурі офіційної програми [110, с. 46-48].

Проте, незважаючи на значні зусилля, в жодній країні не створено програму, яка б оптимізувала реалізацію цих цілей. Стратегія розвитку демократичної системи освіти направлена на розв’язання завдання виховання громадянина, який здатний взаємодіяти із сучасними політичними інститутами та організаціями, сприймати політичні цінності сучасного суспільства, проте навіть старі демократії не залишаються сталими і потребують постійної уваги до покращення демократичної освіти.

Розвиток політичної освіти в більшості країн Західної Європи сьогодні переживає значні зміни. Крім переходу від прямого викладання до міжпредметного, інструментального підходу, відбувається ціла низка змін. Педагоги з історії й суспільствознавства Голландії, Німеччини та інших країн заявляють, що вони сьогодні орієнтовані не стільки на передачу знань, скільки на передачу способів дискусії й інформації. Цей факт підтверджує і розробка деякими європейськими країнами спеціальних “розумових навчальних

програм”, але їх реалізація вимагає не тільки формування нового обсягу знань, але і з’єднання описового і рефлексивного знання, впровадження нових методів розвитку творчого мислення. У багатьох країнах з’явилися спеціальні програми з навчання вирішенню конфліктів і веденню переговорів.

Важливий напрямок – розвиток навичок соціальної комунікації, викладачам рекомендується відслідковувати ці навички на різних предметах. Особливе місце займають навички організації соціальної дії і взаємодії. При організації політичної освіти залишається затребуваним і ефективним проблемно-пошуковий підхід, переваги якого очевидні. Він забезпечує умови активізації навчання, вводить школярів у реальний життєвий контекст, відображає принципи відкритого суспільства.

Поки говоримо про дві складові навчального процесу – навчання і розвиток. Але питання виховання при організації політичної освіти є такими ж важливими. Для реалізації завдань трансляції цінностей і навіть формування специфічних особистісних якостей зарубіжними вченими використовуються багато різноманітних практикумів. Це, насамперед, участь у роботі інститутів демократії й участь у вирішенні конкретних соціальних проблем регіону.

Особлива увага цим питанням приділяється на стадії шкільного навчання. У порівняльному дослідженні К. Хан підкреслює, що там, де школи вводять участь школярів у самоврядуванні як обов’язкову і регулярну практику (як у Данії і США), учні демонструють високий рівень соціальної зацікавленості. У Великобританії і Німеччині шкільне самоврядування слабкіше, і, відповідно, слабкішими є політичні устремління школярів [174, с. 120].

Але участь школярів у суспільному житті не обмежується рамками формальної освіти. Це молодіжні рухи, клуби, робота волонтерських організацій і соціальних команд. Більшість дослідників підкреслюють, що без демократичної школи не можна вчити демократії. У згаданих раніше рекомендаціях Ради Європи відзначається, що “демократії найкраще вчитися в демократичній атмосфері” [208].

У 1997 році Радою Європи було розпочато здійснення проекту “Освіта для демократичної громадянськості” (EDC – Education for Democratic Citizenship). Мета цього проекту полягає у визначенні цінностей, які мають шанувати, та навичок, якими повинні володіти окремі особистості, аби бути активними громадянами, у визначенні, як виховати в них шанування вартостей демократії, як надати їм відповідні знання і навчити передавати їх іншим. Проект здобув

потужну політичну підтримку під час другої зустрічі керівників держав – членів Ради Європи. Вони погодилися з тим, що програмою спільних дій має бути піднесення освіченості громадян у питаннях їх прав та відповідальності у демократичному суспільстві, включення, розбудова мережі взаємозв'язків, заохочення їх до участі в житті громади і суспільства.

У сучасному світі, що є дуже складним і різноманітним, вкрай постає необхідність по-новому визначити значення виборчої демократії та статусу громадянина. Суттєву загрозу демократії зараз становлять екстремізм, насильство, расизм, ксенофобія. Проект EDC спрямований на те, щоб допомогти кожній особистості прийняти ці виклики, відіграти належну роль у їх подоланні.

Демократична громадянськість – це не лише певна сукупність ustalених прав та обов'язків. Бути громадянином зараз – значить вступати у взаємодію з іншими індивідами, групами, асоціаціями, організаціями тощо. Навчання демократії може відбуватися як в школах, так і поза ними. Воно може мати безперервний характер – тривати впродовж всього життя людини. Через це проект “Освіта для демократичної громадянськості” є багатостороннім у своїх концепціях та формах діяльності, торкається політичної, законодавчої, соціальної та культурної сфер демократичних суспільств.

Цей проект зорієнтовано на широкий загал, він торкається усіх вікових груп та соціальних прошарків. Його також спрямовано на політиків, тих, хто ухвалює рішення, на вчителів, батьків учнів, експертів, підприємців, представників профспілок, неурядових громадських організацій. Політичних лідерів закликають приймати рішення на користь освіти для демократичної громадянськості, вивчати й підтримувати кращий досвід, випускати й поширювати освітні матеріали, встановлювати і зміцнювати зв'язки між партнерами.

Виконання проекту спрямовується у трьох головних напрямках. Перший з них пов'язаний з напрацюванням концепції освіти для демократичної громадянськості, визначенням основних навичок, що необхідні громадянинові для життя у демократичному суспільстві. Другий напрямок полягає у проведенні пілотних проектів – “громадянських дільниць”. Мета таких проектів полягає в тому, щоб заохотити започаткування і здійснення громадських ініціатив, коли люди беруть активну участь у розв'язанні спільних проблем, особливо на місцевому рівні.

Нарешті, третій напрямок – розробка різних методів навчання

демократії, їх викладання під час тренінгів, підготовка тих, хто поширює новий досвід, – вчителів для дорослих, тренерів для вчителів. Організатори проекту проводять конференції й семінари, тренінги, організують візити й обміни, випускають навчальні матеріали, підтримують сторінку в Інтернеті. Проект дозволяє згуртувати велике число партнерів з різних країн Європи у єдину мережу.

Слід зазначити також, що в умовах одностайного визнання усіма державами ролі політичної освіти підходи до місця останньої в школі варіюються. Сьогодні в організації політичної освіти більшість національних систем західноєвропейських держав вибирають один з варіантів – створення спеціального навчального курсу чи включення проблем політичної освіти в традиційні предмети. Деякі країни використовують і те, й інше. Так, в Австрії політична освіта представлена як особливий навчальний предмет тільки у виразно орієнтованих типах шкіл, а не в загальноосвітніх школах. Політичні партії в Австрії побоюються, що одна з груп зможе “захопити” цей предмет і буде проводити свою ідеологію.

У Голландії громадянська освіта входить у два предмети. Назву першого можна перекласти як “громадянознавство”, а другого – історія.

В деяких зарубіжних країнах викладання знань та розвиток вмінь відбуваються через впровадження окремого предмету “Громадянознавство”. Це бачимо на прикладі Франції, де предмет “Громадянознавство” входить до базового компоненту. Як окремий предмет він також викладається і в початковій школі Бельгії (в частині французької спільноти 1 годину на тиждень).

У Франції в 1989 році прийнята програма з громадянської освіти, а також велика кількість проблем піднімається на уроках історії. У предметах соціально-гуманітарного циклу здійснюються задачі виховання в дусі демократії і прав людини, викладаються основи суспільного і правового устрою, політичної історії відповідних країн, конституції. Ці курси традиційно зазнають найбільшої критики за декларативний характер.

У Франції “Громадянознавство” викладається у коледжах, які являють собою перший рівень середньої школи, чотирирічним навчанням та у початковій школі. Офіційні французькі документи визначають громадянську підготовку учнів як “абсолютно необхідну” в середній школі, проте навчальним планом цій дисципліні відведено лише 1 година на тиждень. Оцінки з даної дисципліни не ставляться, і це знижує зацікавленість учнів у його вивченні.

Викладання громадянознавства в початковій школі відповідає рекомендаціям міжнародних організацій про те, що громадянську культуру слід формувати з раннього дитинства.

В більшості інших країн ідеї громадянознавства викладаються шляхом включення блоків знань з цього курсу до інших навчальних дисциплін. В першу чергу це торкається таких країн як, Данія, Норвегія, Нідерланди, Фінляндія тощо.

Прикладом успішно здійснюваних програм можуть бути екологічні міжпредметні програми, програми виховання в дусі мирного співіснування. Але іноді активне пряме впровадження громадянських знань може стати карикатурним. Сьогодні австрійські вчителі математики критикували творців підручників за те, що вони намагаються включити екологічні проблеми в задачі. На їх думку, це призводить до того, що школярі думають не про рішення задачі, а починають переживати з приводу зрубаних дерев.

Особливе місце в розгляді тенденцій розвитку систем політичної освіти посідає характеристика розвитку політико-просвітницької галузі сучасної Німеччини. Хоча автор вже торкався окремих аспектів цього процесу, все ж таки цілком виправданим буде дещо детальніша характеристика сучасного розвитку політико-освітнянських парадигм Німеччини, в силу особливої ролі цього процесу в самій Німеччині та його значення для нашого суспільства.

Досвід ФРН цікавий вже тим, що система політичної освіти сьогодні існує в ній немов в двох історичних часах. На заході вона являє собою відрегульований механізм, а на сході – знаходиться на етапі становлення. Нинішній та минулий досвід цієї країни може продемонструвати напрямок, в якому слід рухатися, та послідовність, в якій слід діяти, щоб досягти до кращих результатів.

Одним з доказів успішного поступального руху від тоталітаризму в соціальному житті, політичній культурі і духовній сфері до демократичного влаштування суспільства є історія ФРН. Існуюча тут система політичної освіти являє яскравий приклад ефективного механізму виявлення, вивчення і пошуку шляхів подолання, що існують у суспільстві проблем. У 1976 році провідники політичної освіти в Німеччині розробили “конституцію” своєї діяльності – Бойтельсбахський консенсус.

Сьогодні політична освіта (*politische Bildung*) в Німеччині – це широка система суспільного виховання, наукових досліджень у цій сфері, а також теоретичних концепцій подолання соціальних проблем шляхом роз’яснення ймовірних напрямків їх рішення і надання

можливості вибору з них.

Ця система охоплює школи і вищі навчальні заклади, державні і громадські організації, приватні фонди і просвітительські установи. Вони здійснюють освітні, дослідницькі і музейні проекти, орієнтовані на різні вікові і соціальні групи, торкаються у своїй діяльності актуальних історичних, соціальних і політичних питань.

В межах шкільної освіти суспільствознавство та уроки політики належать до обов'язкових предметів в школі. Ці предмети покликані дати всім молодим людям базові знання про державу і суспільство і виховувати їх в дусі демократичного мислення.

Поряд зі школами існує велика кількість організацій, які займаються політичною освітою. На відміну від школи, вони пропонують навчання на добровільних засадах. Держава надає організаційну і фінансову підтримку для проведення позашкільної політичної освіти.

В Німеччині позашкільна політична освіта для молоді здійснюється як недержавними (вільними) інституціями (громадськими організаціями, церквами, молодіжними політичними організаціями, молодіжними освітніми центрами тощо), так і державними (управліннями у справах молоді, земельними центрами політичної освіти, молодіжними освітніми центрами, фінансованими державою). Політична освіта для дорослих частково провадиться державними інституціями (народними університетами, земельними центрами політичної освіти). Більшу ж частину роботи беруть на себе недержавні організації (церковні і профспілкові організації, політичні фонди, освітні центри фірм, академії на базі громадських об'єднань тощо).

В Німеччині склалося об'єднання провідників політичної освіти, до якого входять Федеральний комітет політичної освіти (bar), спільна ініціатива провідників політичної освіти для молоді (gemini) та Коло католицьких соціальних освітніх центрів (ККСОЦ).

ККСОЦ є федеральним об'єднанням провідників політичної освіти, які організують свою роботу на засадах католицької соціальної етики. До його складу входять академії, будинки освіти, освітні спілки та об'єднання, ККСОЦ є спеціалізованою католицькою організацією для проведення політичної освіти серед молоді та дорослих. На федеральному рівні Коло співпрацює з іншими провідниками політичної освіти та з організаціями католицької церкви. ККСОЦ виконує роль центральної організації у співпраці між освітніми закладами та державними органами, що надають фінансування.

ККСОЦ представляє інтереси своїх членів на федеральному рівні. Воно організовує обмін досвідом між своїми членами.

Поряд з постійною роботою з головних напрямків ККСОЦ здійснює і обмежені в часі проекти. Вони здійснюються також і у співпраці з іншими організаціями. Багато членів ККСОЦ проводять в рамках заходів політичної освіти міжнародні молодіжні зустрічі.

ККСОЦ регулярно проводить курси підвищення кваліфікації для своїх співробітників. Результати освітньої роботи в рамках ККСОЦ оприлюднюються в різних формах (книги, журнальні публікації, Інтернет).

У своїй роботі ККСОЦ підтримує постійний діалог з практичною політикою і орієнтується на сучасний стан наукових досліджень. Відбувається обмін досвідом з науковцями.

Політична освіта відіграє велику роль у розвитку демократичної політичної культури ФРН і виступає засобом активного впливу на соціальні процеси і нейтралізацію факторів, несприятливих для розвитку суспільства. Вона має тісний зв'язок із суспільними науками – соціологією, політологією, історією. Задачею органів політичної освіти не є твердий контроль над ідеями і думками, які явно чи побічно суперечать існуючій системі духовних чи соціальних цінностей.

Надаючи широкий обсяг інформації з питань, які цікавлять людей, вони дають можливість сформулювати власний погляд на різні проблеми.

Інтегруючим центром цієї системи є Федеральне відомство політичної освіти (Bundeszentrale für politische Bildung). Як вище вже зазначалося, воно було створено в 1952 році і є центральною федеральною установою (zentrale Bundesbehörde) у структурі міністерства внутрішніх справ.

Перед вказаним відомством було поставлено завдання розвивати демократичну свідомість населення та поширювати в суспільстві знання про функціонування демократичних інституцій. Ця служба повинна була виступити перешкодою на шляху зростання націоналістичних реваншистських політичних ідей, допомогти громадянину посттоталітарної держави безболісно адаптуватися до системи децентралізованого прийняття рішень в економіці та в політичній сфері. З 1963 року центральний орган цієї системи отримав назву Федеральний комітет політичної освіти.

Для того, щоб ефективно впливати на свідомість населення, служба політичної освіти повинна була принципово відрізнятись від тоталітарних пропагандистських відомств за своєю концепцією,

напрямами та методами роботи, внутрішньою організацією та місцем серед інших державних установ.

Сьогодні цей Федеральний комітет має підрозділи на земельному рівні (Landeszentrale für politische Bildung), що проводять масштабну виховну роботу з пропаганди демократичних і ліберальних цінностей, з пропаганди ідейних основ сучасної німецької держави.

Важливою сферою діяльності відомства політичної освіти є публікація досліджень із проблем соціології, історії, політології, що залучає суспільний інтерес, який викликає гострі дискусії.

Дане відомство видає щотижневу газету "Das Parlament", що інформує на своїх сторінках про діяльність бундестагу і бундесрату, розповідає про парламентське життя Німеччини, політичні події в інших країнах. Тут друкуються рецензії на історичні дослідження, на роботи із соціології і політології. У додатку до цієї газети "Aus Politik und Zeitgeschichte" публікуються дослідження і робляться огляди актуальних суспільно-політичних проблем, обговорюються спірні історичні теми, позначаються найближчі перспективи і робляться довгострокові прогнози розвитку подій. Представлені тут судження – це завжди спроба по-новому глянути на давно існуючі проблеми, знайти оригінальні шляхи їх вирішення. Серед авторів статей можна зустріти як авторитетних учених, так і молодих дослідників, які вперше публікують свої роботи в таких представницьких виданнях. Дана обставина можна також вважати внеском цих видань у розвиток політичної самосвідомості, оскільки газета і додаток виступають трибуною рівноправного, демократичного діалогу незалежно від віку й ідеологічних поглядів його учасників.

Природно, серед їх авторів неможливо зустріти людей, які відстоюють екстремістські погляди, оскільки ці видання виступають засобом твердження і пропаганди ліберальних цінностей і не можуть бути використані з метою їх повалення. Вони покликані сприяти створенню перешкод на шляху політичного і соціального екстремізму. Питання, що піднімаються в газеті й у додатку, можуть збігатися і торкаються однієї тематики. Одним з останніх прикладів такого "тандему" може слугувати тематичний випуск "Das Parlament", присвячений проблематиці молоді в Німеччині, і додаток, що зачіпають ці ж питання [194, с. 19-20]. Іноді випуск додатка присвячується визначеній події і розкриває його історичне тло. Наприклад, один з випусків був присвячений відкриттю всесвітньої виставки ЕКСПО-2000 в Ганновері.

Установи політичної освіти працюють у тісному співробітництві з

приватними фондами і просвітительськими організаціями, що приділяють увагу проблемам історичного виховання молоді, займаються дослідженням настроїв у цій соціальній групі, прагнуть запобігти поширенню в ній екстремістських політичних настроїв. Така робота ведеться фондами Фрідріха Еберта, Фрідріха Науманна, Конрада Аденауера, фондом Фольксвагена й ін.

Важливу роль у системі політичної освіти грають меморіали і меморіальні центри (Gedenkstätte), створені на місцях історичних подій, найчастіше зв'язаних з історією Третього рейху (значна частина з них діють на місці колишніх концтаборів). Серед них можна назвати Меморіал Дахау, Меморіал Дюссельдорф, Меморіальний центр "Німецький Опір" та ін.

У своїй діяльності вони прагнуть поєднати гостроту історичної пам'яті про події минулого із задачами політичної освіти, дозволяючи побачити можливий розвиток сучасних подій. Це саме центри в тому плані, що вони, як буде показано далі, поєднують різні напрямки роботи і виступають як музеї, установи політичної освіти і наукові інститути.

У своїй діяльності меморіальні центри знаходяться в тісному взаємозв'язку з актуальними суспільними дискусіями політичного, соціального і духовного плану. Ця сфера досліджень містить у собі не тільки вивчення історії, але і розробку теоретичних основ і методології політико-освітньої і виховної роботи меморіальних центрів [206].

У її рамках проводяться дослідження, що дозволяють представити їх як простір взаємодії науки і суспільства, область зіткнення власне історичної свідомості з історичною наукою. Однак існуюча сьогодні широка і розгалужена мережа органів політичної освіти виникла як результат важкого процесу формування її ідейних і організаційних основ. Етапи її розвитку відображають етапи становлення в Німеччині демократичного громадянського суспільства.

І на завершення аналізу сучасного стану систем політичної освіти в Німеччині слід звернути увагу на деякі її організаційні досягнення. На жаль, в даному дослідженні немає можливості детально розглянути структурну побудову даної галузі, тому обмежимося принциповими її характеристиками.

Вона має просту та чітку структуру органів, які безпосередньо організують та здійснюють керівництво політичною освітою громадян. Центральна роль в ній належить Федеральному та земельним комітетам політичної освіти. Федеральне відомство виконує координаційні функції, забезпечує методичну підтримку та розподіляє виділені центральним урядом кошти. Ці установи мають невеликий

штат працівників, за якими закріплені конкретні напрямки роботи. Федеральний комітет, крім зазначеного, співробітничав з великою кількістю неурядових організацій, які, так чи інакше, займаються політичною освітою, спрямовують кошти на здійснення різноманітних проєктів.

Діючі положення, які регулюють діяльність вказаних установ, виключають їх використання для пропагандистських завдань. Головним чином, це забезпечується системою контролю за його діяльністю, яку здійснюють одночасно уряд, бундестаг в особі спеціальної комісії та незалежна наукова рада. Бундестаг чотири рази на рік розглядає та визначає на своїх засіданнях головні напрямки діяльності держави в галузі політичної освіти. За якістю знань, що поширюються, слідкує згадана наукова рада спеціалістів, перш за все, з політології.

Вказані структури за час своєї діяльності виробили різноманітні форми поширення політичних знань, які, безумовно, повинні використовуватися і в нашій країні. В цьому зв'язку, перш за все, слід звернути увагу на їх значну видавничу діяльність. Протягом багатьох років в Німеччині для використання в системі політичної освіти видаються книжки з історії, політики, економіки, культури, філософії, спеціальні періодичні видання, брошури, політичний журнал для школярів тощо. Переважна більшість з них, як і періодичні видання, поширюються безкоштовно.

Крім видавничої діяльності, особлива увага приділяється лекціям для журналістів місцевих засобів масової інформації, оскільки вони користуються більшою довірою, а їх політологічна підготовка має велике значення для поширення достовірної інформації та формування демократичних переконань громадян. У зв'язку з цим Федеральний комітет розробляє спеціальні програми співробітництва з телевізійними та радіостанціями, які пропонують політологічну інформацію для поширення, готують відеофільми як посібники для системи політичної освіти.

Важливим ресурсом комітетів політичної освіти є їх співпраця з різноманітними неурядовими організаціями у проведенні заходів з політичної освіти. Виділяються кошти фондам різних політичних партій, профспілок, релігійних організацій, які проводять роботу з політичного просвітництва. Їх діяльність є надзвичайно масштабною. Достатньо сказати, що фонд Ф. Еберта та фонд К. Аденауера мають свою Академію політичної освіти та Інститут політичної освіти, здійснюють декілька тисяч заходів на рік з політичної освіти,

співпрацюючи з жіночими організаціями, вузами країни, спортивними товариствами, сільськогосподарськими союзами та армією.

Таким чином, на підставі сказаного можна зробити декілька висновків, які дозволяють дещо уважніше поставитися до питань розгортання системи політичної освіти в нашій країні.

Як показує досвід Німеччини, як і, власне, більшості сучасних європейських країн, які у свій час зіштовхнулися із завданням демократизації суспільства, налагодити масову політичну освіту можна, але за умови, якщо для вирішення цієї задачі держава і суспільство об'єднують свої зусилля.

З досвіду розвинених країн демократії видно, що основна складність у період переходу до демократії зв'язана з тим, що в суспільстві немає чи дуже мало людей, які володіють необхідними в цій галузі знаннями. Разом з тим їх досвід відбиває можливі шляхи вирішення цієї проблеми та подолання відрази населення до заходів поширення політичних знань.

Система політичної освіти в демократичних країнах не призначена для підготовки політологів. Вона є частиною загальноосвітнього і культурного процесу, і її задача – дати елементарні уявлення про політичну систему, які подібні іманентним життєвим навичкам та потрібні кожній людині в її повсякденному житті.

Як показує досвід перетворень окремих тоталітарних систем, в Західній Європі концентрація зусиль політичної освіти на політичній еліті, “мультиплікаторах”, молоді, а також розвитку місцевого самоврядування повинна принести свої плоди і полегшити створення в нашій країні того громадянського суспільства, що єдино і може стати міцною основою демократії.

Важливе місце в характеристиці сучасного становища системи поширення політичних знань в Європі і світі займає питання цілей та завдань цього процесу. Безумовно, це питання розглядається в різних державах дещо відмінно, але при цьому цілком можливим виглядає питання їх поєднання під спільним знаменником формування демократичної свідомості громадян.

У матеріалах ізраїльського міністерства освіти в розділі, присвяченому громадянській освіті, після безлічі гідних слів про демократію говориться, що “громадянська освіта будується на цінностях держави Ізраїль як єврейської і демократичної держави” [174, с. 97].

У США викладається курс “Уряд і конституція”, у ФРН – “Цінності і норми” і т.д. Громадянська освіта не може обмежуватися тільки

прямим викладанням у рамках спеціального навчального предмета, хоча без цього не обійтися. Проблеми є настільки важливими, що вихід на них є неминучим у рамках багатьох дисциплін, особливо гуманітарних: історії, суспільствознавства, літератури.

В Австрії “істотними задачами є виховання в австрійців демократичної свідомості, загальноєвропейського мислення і відкритості світу, в основі якої лежить розуміння насущних проблем людства” [37, с. 7].

В Нідерландах громадянська освіта націлена на “оснащення учнів історичними і політико-управлінськими знаннями, уявленнями і навичками, завдяки яким вони зараз і пізніше, виступаючи як члени життєвих різних систем, як споживачі і виробники і як громадяни держави й усього світу, зможуть брати участь в історично сформованих структурах” [37, с. 35].

Сьогодні освіта з прав людини в середній школі зарубіжних країн зазвичай передбачає формування знань, навичок, цінностей та громадської участі. Ядро політичних та громадянських знань, як правило, включає в себе наступні компоненти. В першу чергу воно передбачає основні категорії прав людини, права та обов’язки. Ідея прав має бути пов’язана із відповідальністю перед іншими, перед суспільством та людством в цілому. Крім цього, передбачається вивчення основоположних міжнародних декларацій та конвенцій з прав людини та ознайомлення з інформацією про видатних діячів та основні події в історичній боротьбі за права людини.

Особливе місце в системі знань про політику займають матеріали про різні форми несправедливості та дискримінації (расизм, геноцид та ін.). Так, у посібники для початкової школи, розроблені Комісією з прав людини та прав молоді Квебеку “Навчання правам та обов’язкам”, включена Декларація прав дитини з поясненням прав дитини на освіту, соціальний захист, на вільний розвиток тощо. Зміст “Громадянознавства” у Франції зосереджено на правилах демократичного життя, політичних та адміністративних інститутах, місці Франції у світі.

Наприклад, у програму підготовчого курсу “Основні правила життя в суспільстві” для початкової школи включені такі теми, як “Повага до себе та інших, почуття автономії і відповідальності”, “Визнання прав інших, рівність рас і статі, повага до особистості”, “Символи Республіки: Маріанна, прапор, Марсельеза, День 14 липня”.

Елементарний курс передбачає вивчення таких тем, як “Поняття особистості і власності на прикладах шкільного”, “Батьківщина, єдність і національна ідентичність”, Республіканський девіз: “Свобода,

Рівність, Братерство”, “Право на голосування і загальне виборче право”, “Національна територія, президент, міністри, депутати”.

Середній курс, який розрахований на три роки навчання, крім названого, включає в себе теми: “Роль Франції у світі. Декларація прав людини і громадянина 1789 року”, “Загальна Декларація прав людини 1948 року”, “Демократичні інститути Франції”, “Конституція”.

В середній школі вивчаються такі теми, як “Франція – республіканська держава”, “Міжнародне життя”, “Цінності демократії”.

У країнах, де блоки з громадянознавства входять до інших навчальних предметів, знання включаються в навчальні програми та підручники.

Так, у програми та підручники з історії включені такі аспекти освіти прав людини, як виникнення та розвиток демократії, рабство, колоніалізм, імперіалізм, революції, її ідеали та внесок, порушення прав людини в процесі війн, засоби масової інформації.

Наприклад, у підручник з історії для середніх шкіл Нідерландів у розділ “Фашизм та націонал-соціалізм Італії та Німеччини” входить тема “Менталітет – расистська доктрина”, а в розділ “Світ після 1945 року” включена тема “Європейське Економічне Співтовариство”.

Програма з історії для середньої школи Люксембургу до теми “З середини XIX сторіччя до теперішнього часу” включені підтеми “Європейський імперіалізм”, “Російська революція”, “СРСР під керівництвом Леніна та Сталіна”, “Фашизм в Італії та Німеччині”, “Холокост”, “Міжнародні організації: ООН, НАТО, Європейський Союз”. У програму з історії для середньої школи Великої Британії входить тема “Заснування ООН та Загальна Декларація прав людини”.

Канадські програми та підручники з історії для середньої школи, виходячи із політики, націленості на плюралістичне суспільство, в першу чергу, включають тематику багатокультурної спадщини.

Що стосується політичної освіти у Норвегії, то вона, як і в більшості країн імплементавана до різних навчальних дисциплін. При порівнянні змісту зрозуміло, що у Норвегії громадянознавство розглядається значно ширше, аніж, наприклад, у Франції, де спостерігається зосередженість на правилах демократичного життя, політичних та адміністративних інститутах.

У Норвегії предмет “Громадянська освіта” охоплює предметний матеріал для 1-6 класів, який розглядається у процесі вивчення історії рідного краю, географії, природничих наук і суспільствознавства. До програми внесено розділ: народність саамі, в процесі вивчення якого учні

знайомляться з культурою та історією саамського народу, у них формується почуття поваги до цієї народності, що проживає на території Норвегії.

Програма також включає такі розділи, як “Наше тіло і здоров’я”, який покликаний популяризувати здоровий спосіб життя, “Використання навколишнього середовища”, спрямований на формування екологічної культури. Вивчення розділу “Повсякденне життя і співпраця серед людей” розраховано на розвиток вмінь тих, хто навчається співпрацювати, їх здатності до самооцінки. Не менш важливим виглядає вивчення розділу “Спілкування, драма, картини й засоби інформації”, який, безумовно, сприяє розвитку творчих здібностей.

До основних завдань політичної освіти в Норвегії належать завдання забезпечення учнів різнобічними знаннями про себе, сім’ю і довкілля, історію й життя в суспільстві, природні ресурси і географію. Крім цього, до них відносяться завдання з надання інформації про взаємозв’язок природи, суспільства, сприяння здобуття різноманітного досвіду, почуття впевненості у власних здібностях, розвитку уваги та критичного мислення, закладення основи, що потрібна для прийняття рішень та відповідальності.

Досягнення мети можливе через вирішення конкретних задач – поширення знань, розвитку навичок і створення умов для формування ціннісної позиції. В більшості демократичних систем поширення політичних знань передбачене вироблення навичок, подібних до тих, якими оволодівають у процесі інших форм соціальної освіти. Перш за все, це – спілкування, висловлювання думок усною та письмовою формою в ході обговорень та слухань, критичне мислення (збір та аналіз матеріалу з багатьох джерел, досягнення логічних умовиводів), соціальні навички (співробітництво, розв’язання конфліктів тощо).

У Нідерландах учні здобувають вміння мислити в категоріях часу і змін. Вони отримують знання, уявлення і навички відносин історичних структур, процесів, особистостей і подій, які мають значення для сучасних явищ, тенденцій і питань регіонального, національного, європейського і світового рівня.

Крім цього, не останню роль відіграють знання, уявлення і навички тих, хто навчається, відносно розвитку і функціонування сучасної політичної системи Нідерландів у взаємодії із суспільством, уявлення про власну участь у суспільних процесах. Більшість тих, хто навчається, виявляють здатність оцінювати й усвідомлювати власні та інші ціннісні установки стосовно суспільних явищ та тенденцій. Вони

вміють самостійно проводити прості дослідження з метою придбання чи застосування знань і уявлень в галузі вищезгаданих аспектів.

Політична освіта в Австрії поширюється на три галузі – історичне знання про різні форми політичного, культурного й економічного життя; здатність розуміння політичних, культурних і економічних взаємозв'язків і навички їх критичного осмислення; виховання готовності до відповідальних вчинків, політичної активності.

Громадянська освіта – це не тільки знання, але більшою мірою вміння і навички, які є основою будь-якої соціальної дії і необхідні для громадянського життя в демократичному суспільстві. Саме в цьому реалізується так званий інструментальний підхід. З цією метою в шкільні програми більшості західних демократичних держав включаються спеціальні заняття з розвитку мислення, методології наукового дослідження, комунікації.

Група дослідників з Вісконсинського університету розробила спеціальний варіант програми з громадянської освіти з акцентом на формуванні навичок. Як стрижневе вміння вони вибрали здатність впливати на суспільні справи. Британське міністерство освіти аналогічно формулює завдання політичної освіти. Узагальнюючи різні навички і вміння, що зустрічаються в національних документах, які необхідно удосконалювати, слід спертися на дослідження І.Д. Фруміна. На його думку, до такого роду вмінь у західних демократичних освітянських системах, в першу чергу, відносять: “розуміючу комунікацію”, дозвіл конфліктів і ведення переговорів, розуміння результатів соціальних досліджень (включаючи соціологічні) і проведення найпростішого соціального аналізу, представлення і використання результатів власної роботи в кооперації з іншими, виявлення, фіксація і робота з упередженнями, вираженими в текстовій формі й в образотворчих формах, у тому числі вміння розрізняти, відтворювати і використовувати стилі “пропаганда”, “фактичний опис”, “аналітична інформація”, проектування й організація колективної роботи, прийняття рішень, збір інформації [174, с. 104].

При цьому цінності, які культивуються через систему поширення політичних знань, включають розвиток позитивного іміджу індивіда, підвищення самосвідомості, відкритість відносно інших, прийняття та повага відмінностей.

А елемент громадської участі акцентує основну ідею політичної освіти – застосування набутих знань та навичок для удосконалення реалій суспільства.

Серед методів, що застосовуються, перевага надається інтерактивним. Вони передбачають дискусії, вільне висловлювання думок, захист особистих і колективних прав.

У Західній Європі активно застосовуються політичні ігри, наприклад, “Якщо б я був президентом протягом тижня”, “Якщо я був директором школи”.

За допомогою канадських посібників для середньої школи учні вчаться розробляти “Кодекс школи”, працювати у “Клубі правозахисників”, засновувати “Комітет з захисту прав жінок та дітей”, готувати виступи з проблем прав людини та дитини на телебаченні та ставити п’єси відповідної спрямованості.

Завершуючи розгляд сучасного стану та тенденцій в розвитку системи поширення політичних знань та громадянського виховання в сучасних розвинутих демократичних країнах світу, спираючись на ряд наукових досліджень, які проводилися окремими міжнародними організаціями з цього приводу, зокрема, Міжнародної асоціації з проблем оцінки досягнень у галузі освіти (ІЕА), слід навести ряд узагальнюючих тверджень, які дозволяють оцінити сучасні проблеми в галузі політичної дидактики.

Незважаючи на високу оцінку значення, яке надається ролі системі освіти у громадсько-політичному вихованні індивідів, політична і громадянська освіта мають, навіть в розвинутих країнах, ще достатньо низький статус. Кількість годин, відведених на поширення політичних знань, як правило, дуже обмежена – одна чи дві години на тиждень. У деяких країнах немає формальної або конкретно розробленої системи оцінювання результатів політичної освіти.

В більшості країн у школах різного рівня вивчається конкретний курс, одним із завдань якого є поширення знання про політичний світ: “Громадянська освіта”, “Громадянознавство”, “Суспільствознавство”, а також “Соціально-політична освіта”. В деяких країнах, що не мають окремої дисципліни, проводяться уроки для розгляду проблем соціального та особистого розвитку учнів [213, с. 32]. В інших політичне просвітництво інтегроване в різні шкільні дисципліни. Це переважно суспільствознавство, історія, економіка та право. А деякі країни вважають політичну і громадянську освіту метою загальношкільної діяльності.

Досвід багатьох країн показує, що ефективність системи поширення політичних знань залежить від загального клімату в освітніх установах. У зв’язку з цим сучасна практика нерідко демонструє прогалину між тим, що викладається про демократію,

демократичними правами і фактичною можливістю скористатися ними в школі і студентській аудиторії. Мається на увазі можливість висловлювати й обговорювати власні думки, брати участь у житті освітніх установ та впливати на процес прийняття рішень стосовно організації процесу навчання.

В різних країнах учителі та викладачі, які викладають і поширюють знання про політичний світ, мають різну академічну підготовку. В багатьох країнах вони не отримують адекватної підготовки, а також не мають можливостей для підвищення кваліфікації. Цей аспект особливо важливий, оскільки практика національних систем політичної освіти багатьох країн показує, що вибір методів викладання й системи оцінювання (а отже, і якість викладання) великою мірою залежить від якості підготовки викладача.

Експерти з багатьох країн, які здійснювали національні дослідження стану системи політичної чи громадянської освіти, вважають, що “урокам з громадянської освіти бракує різноманітності форм викладання і що вони, головним чином, зосереджуються навколо вчителя” [213, с. 162]. Саме якість методів навчання, можливості для тих, хто навчається висловлювати свої думки й обговорювати проблемні питання, – це ті елементи, що можуть сприяти створенню відкритої атмосфери в освітніх закладах.

Від учителів значною мірою залежить вибір матеріалів, які вони використовують під час викладання. В деяких країнах учителі можуть вибирати підручник серед кількох офіційно затверджених. В інших вони вибирають підручники й тексти з тих, які пропонуються комерційними видавництвами. Ось чому підручники не завжди адекватні і відповідають цілям політичної і громадянської освіти.

В Європі сьогодні викликає занепокоєння те, що ті, хто навчається, не мають необхідних можливостей для вивчення тем та питань, пов’язаних з міжнародними відносинами та економічними проблемами.

Навіть загальний огляд сучасного стану системи політичної освіти і виховання громадянської культури західноєвропейських держав говорить про складність обговорюваної проблеми. Як не зупинитися на звичному пояснювально-ілюстративному викладанні і не виховувати тільки законслухняних громадян? Як зробити політичну освіту і громадянське виховання центральною темою шкільного життя і зберегти потрібний науковий потенціал? Ці питання залишаються і сьогодні певною мірою відкритими.

Проблем багато навіть у державах, де демократія – це стиль життя

суспільства. В Україні ці проблеми стоять ще гостріше. До чого готувати школярів: до бажаної демократії чи реально існуючої? Виховувати патріотів чи громадян світу? Говорити про недоліки чи про позитивний досвід?

На сьогоднішньому етапі, на думку автора, необхідно визнати хоча б настійну потребу серйозно зайнятися політичною освітою та громадянським вихованням на рівні офіційної державної системи освіти – школи, класу, студентської групи, вузу, конкретного державного службовця та викладача. А наука повинна надати навчальним закладам можливі варіанти розвитку, тому що останнім часом в Україні політичною освітою займаються практично тільки західні фонди.

Також слід підкреслити важливу тенденцію у європейській і американській освіті в системі політологічних знань, яка прийнятна і для українського освітнього стандарту. З одного боку, об'єднана Європа і після Маастріхтської угоди через шкільну політологію, як і інші предмети, діє так, аби не втрачалися відчуття приналежності до своєї держави, нації, національна самосвідомість та історична перспектива під вантажем цінностей інших держав. З іншого боку – абсолютно очевидно, що сьогодні знання інших культур, мов, політики, спосіб мислення людей в інших державах збагачують етнос, національну політику.

І останнє. На основі аналізу сучасного стану та тенденцій розвитку політичної освіти у світі можна зробити висновок, що кожна програма з політичної освіти відповідає тим вимогам суспільства, які останнє ставить у певний конкретний час. Вся сучасна практика політичного просвітництва в країнах світу підтверджує саме цю тезу.

Закінчуючи розгляд тенденцій розвитку політичної дидактики сьогодні, зупинимося на стані справ з даним питанням у нашій країні.

Сьогодні Україна перебуває на етапі демократичної трансформації суспільства. Одним з головних елементів цього процесу є формування міцних засад громадянського суспільства, що, в свою чергу, є неможливим без формування ліберально-демократичної моделі політичної культури громадянина, без вироблення в українців активної життєвої позиції, без усвідомлення ними своєї причетності до подій, що відбуваються в країні.

На сучасному етапі Україна здійснює перехід від тоталітарного до демократичного суспільства. Разом з політико-інституційними, соціально-економічними змінами відбувається зміна соціально-політичних орієнтацій, норм та уявлень у суспільстві. Але в умовах

кризового, перехідного стану суспільства, при зміні типів політичної культури виникають серйозні проблеми збереження і передачі політичного досвіду, наступності політичних інститутів, норм і цінностей. Саме це і спостерігається в сьогоdnішній Україні. Під впливом корінних змін виник ідеологічний вакуум, піддалися глибокій корозії базові цінності.

Демократичні зміни, які відбулися за час суверенного існування української держави, поставили на порядок денний питання формування відповідної суспільної свідомості. Адже будь-яке демократичне суспільство приречене на свідому та послідовну підтримку таких засад свого існування від широкого загалу громадян.

Сучасна українська держава серед багатьох інших проблем має певну проблему з формуванням нової, відповідної сучасному стану суспільства стратегії освіти. Незважаючи на велику низку різноманітних документів [66], які покликані спрямувати розвиток освіти у відповідності до сучасних вимог життя, сьогодні залишається не до кінця зрозумілими питання про шляхи та засоби вирішення таких важливих її завдань, як формування активного та свідомого громадянина, всіляко підготовленого до участі в господарчому, культурному та політичному житті суспільства.

Потрібно сказати, що в Україні вона залишається інноваційним напрямком, який, проте, вже має певні здобутки. Так, її завдання закладені у проекті концепції дванадцятирічної освіти, проходять апробацію перші підручники, у загальноосвітніх школах діють експериментальні майданчики, проводяться наукові конференції і семінари.

Також важливо зазначити, що в Україні існують різні організації та установи, які займаються підвищенням рівня політичної освіти громадян, такі як Інститут трансформації суспільства, Інститут громадянської освіти, Міжнародний центр перспективних досліджень.

Наприклад, Центр політичної освіти (Center for political education) – українська молодіжна громадська організація – намагається сприяти розвитку політичної системи України за рахунок надання спеціальної освіти представникам громадських об'єднань, органів державної влади, політичних партій та підвищенню рівня взаємодії зазначених інституцій. Певну роль щодо концептуального, кадрового та ресурсного забезпечення громадянської освіти в Україні відіграють підрозділи АПН, зокрема Український інноваційний центр гуманітарної освіти, Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти та лабораторія психології політичної освіти ІСПП АПН України, громадські організації і фонди – Інститут громадянської

освіти Національного університету “Києво-Могилянська академія” на чолі з професором С.Г. Рябовим, фонд “Відродження”, фонд К. Аденауера та інші, педагогічна преса. Крім цього, як вище зазначалося, в Україні успішно реалізується ряд міжнародних проєктів сприяння розвитку громадянської освіти.

Незважаючи на це, ключовими залишаються питання формування громадянської культури членів суспільства, яка заснована на демократичних цінностях, свідомій участі в політичному житті, вмінні користуватися легальними засобами і прийомами виборчого механізму для виразу підтримки політичним силам, націленим на реалізацію об’єктивних політичних інтересів більшості суспільства, оскільки саме від цього багато в чому залежить розбудова демократичних, ринкових та гуманістичних засад розвитку українських земель.

На жаль, сучасний стан справ у нашому суспільстві не може не викликати певної тривоги за долю утвердження та розвитку демократичного ладу на українських землях. В першу чергу, турбує негативне ставлення значної частки громадян до демократії як однієї з найважливіших цінностей всієї історії людства. Воно обумовлено сприйняттям багатьох негараздів сьогодення як наслідків становлення демократичного ладу в нашій країні.

Інколи неприйняття здійснюваної існуючим режимом політики переноситься масовою свідомістю на неприйняття демократії, що асоціюється з руйнівними наслідками реформ, корупцією влади і відчуженням її від народу, розгулом злочинності та безмежним майновим розшаруванням.

У зв’язку з цим характерна наявність серед значної частини громадян протиставлення демократії і порядку. Головною причиною цього є збереження у свідомості значної частини громадян різних вікових груп, усе ще домінують уявлення, норми і цінності, властиві тоталітарній культурі.

Особливо непокоїть те, що молодь, становлення якої відбувалося вже за часів незалежності, не прагне до формування нових ідеалів і засвоєння демократичних цінностей. Так, за даними дослідження Інституту соціальної та політичної психології АПН України, проведеного за репрезентативною вибіркою за участю понад 2000 учнів і студентів з усіх областей України, Автономної Республіки Крим та м. Києва, майже 60% молодих людей не вірять у силу закону і погоджуються з думкою про те, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони. Близько 40% учнів і понад 50% студентів вважають, що прав людини, можливо,десь і

дотримуються, але не у нас, майже кожен четвертий з опитаних переконаний, що дотримання прав людини – то справа далекого майбутнього, а близько 8% респондентів взагалі вважають цю ідею утопічною. Наведені цифри є лише незначною часткою великого масиву даних моніторингових досліджень, які свідчать про нагальність проблеми підвищення результативності освітньо-виховної політики в Україні [75, с. 3-4].

Саме таке становище є свідченням певних проблем у формуванні сучасної громадянської культури населення нашої країни. Нескладний аналіз дозволяє нам твердити, що серед найважливіших засобів формування сучасної громадянської культури, безумовно, державна система освіти, діяльність багатьох недержавних організацій, фондів, об'єднань, політичних партій, засобів масової інформації, церкви та інших. При цьому, на думку автора, головне місце в цьому процесі належить інституціям, які організують цілеспрямований процес політичної соціалізації, які включені в систему громадянської політичної та правової освіти населення.

Економічна скрута частини населення, ослаблення законності і правопорядку, зростання злочинності, свавілля і корупція чиновників значною мірою підривають повагу громадян до існуючих політичних інститутів і лідерів. Зростає розрив між громадянами і державою, між різними групами населення, нарешті, між поколіннями українців. Із застосуванням різних новітніх технологій маніпулювання свідомістю громадян під час виборчих перегонів ускладнюється процес свідомого ними вибору. Відхилення від головної мети – побудови правової, соціально орієнтованої, з високим авторитетом на міжнародній арені української держави – робить явним непрофесіоналізм урядових осіб, представників політичної еліти.

У демократичному суспільстві від кожного потрібна універсальна освіта, яка б дозволяла людині жити “по-людськи” і не бути об'єктом різного роду маніпуляцій.

Демократія несумісна з неуттвом. Вона або відкидає його, або, нездатна справитися з ним, неминуче деградує в диктатуру. Демократичні свободи, як показало життя, тільки тоді можуть приносити відчутні плоди і для особистості, і для суспільства, коли вони спираються на високу компетентність людей. Тому можна сказати, що, з одного боку, демократія без повноцінної освіти просто неможлива, а з іншого боку, і повноцінна освіта неможлива без демократії.

Певним підтвердженням важливості вказаних аспектів є той факт,

що взаємозв'язок політичного розвитку і політичного виховання досліджувався, починаючи ще з античних часів. Класики філософської думки протягом багатьох сторіч намагалися розкрити механізм взаємодії політичних процесів з типом громадянина, його культурою, які зароджувалися в надрах попереднього державного устрою.

Як вище зазначалося, особливо актуальними вказані проблеми стали в новітній період історії, коли загострилися протиріччя між тоталітарними політичними системами, актуалізувалися проблеми забезпечення їх демократичної трансформації та стабілізації. Західна політична думка відгукнулася на ці виклики потужною низкою наукових досліджень, які сьогодні є основою вивчення проблем формування сучасної громадянської культури в українському суспільстві.

На жаль, проблеми формування сучасної громадянської культури засобами політичної освіти поки що не знайшли гідного місця серед досліджень вітчизняних дослідників, але можна бачити тенденцію зростання уваги до вказаної проблеми. Головним чином, це проявляється в активізації дослідження питань формування системи громадянської освіти та механізмів політичної соціалізації молоді в сучасній Україні.

Більшість зазначених питань і проблем безпосередньо пов'язані з механізмами входження індивіда та різних соціальних прошарків у політичне життя. Автор вважає актуальним на порядок денний поставити завдання – уважно дослідити всі напрямки формування політичної культури і розробити на цій основі дієву систему політичної освіти та громадянського виховання населення нашої країни.

У відповідності до вказаного завдання, в першу чергу, слід звернути увагу на необхідність усвідомлення суб'єктами політичного процесу значущості політичної освіти як своєрідного "компасу" в пізнанні політичного світу та одного з найважливіших чинників стабільності, передбачуваності та керованості нашого суспільства, що знаходиться в перехідному стані та побудови демократичного ладу. Політична освіта здатна виступити своєрідним та ефективним механізмом формування сучасного громадянського суспільства та його включення, поруч з державою, у вирішення окремих та глобальних проблем, породжених переходом нашого суспільства до демократичних засад розвитку.

Така посередницька роль політичної освіти між процесом пізнання політичного світу та його перетворенням ґрунтується на об'єктивних

законах цього світу. Адже свідомо змінювати щось у політичному житті з певною метою можна лише розуміючи об'єктивний зміст політичного процесу та можливі шляхи і засоби бажаних змін. Життя доводить думку про те, що недостатнім є усвідомлення цих аспектів лише частиною суспільства, для забезпечення ненасильницького реформування політичних відносин необхідна свідома діяльність абсолютної більшості громадян, які, незважаючи на всю суму незручностей, породжених змінами, здатні виступити активними та свідомими учасниками перебудовчих заходів з метою подолання перешкод на шляху удосконалення взаємовідносин у суспільстві.

Загалом, мова йде про певний комплекс цінностей, вмінь та знань громадян, сформованих системою політичної освіти, які забезпечують їм свідому участь і позицію в політичному житті, можливість виокремити власні політичні інтереси та зіставити їх з інтересами інших та всього суспільства. Саме цей комплекс політична наука кваліфікує як політичну культуру громадян.

Таким чином, необхідним є усвідомлення ключової ролі політичної освіти у формуванні сучасної політичної культури громадян нашої держави, яка виступає своєрідною умовою стабільного просування її шляхом демократизації.

Реальне, а не декларативне прагнення політичних сил демократизувати суспільне життя повинне спиратися на ґрунтовну та всеохоплюючу систему політико-правової освіти, яка не є якимсь екзотичним елементом всієї системи освіти, а, навпаки, органічно притаманна їй, є невід'ємною складовою її "тіла" і "духу".

Дехто з цього приводу висловлює виправдане занепокоєння про небезпечність використання інструментів політичної освіти і виховання, які здатні, як і раніше, формувати однодумство, конформізм та можуть бути використаними політичними силами, які далекі від демократичних цінностей для нав'язування своїх політичних ідеалів.

Безумовно, така небезпека існує. Але при цьому слід звернути увагу на те, що освіта, яка набирає рис ідеологічної обробки, перестає бути освітою і перетворюється на згадувану вище індоктринацію – систему насильницького насадження безальтернативної доктрини. Тому, коли ми ведемо мову про політичну освіту, ми маємо на увазі використання таких форм та інструментів поширення знання, які спираються, в першу чергу, на глибокі досягнення науки взагалі і політичної, зокрема. Сам зміст наукових політико-правових знань є найбільш твердою перешкодою упередженості будь-кого з тих, хто

спробує використати заходи політико-правової освіти для нав'язування антидемократичних цінностей, своїх корпоративних цілей. Крім того, система політичної освіти повинна мати відповідні механізми контролю з боку як держави, так і громадськості, які повинні стати певними гарантами об'єктивності процесу політичного просвітництва.

Друга важлива проблема вироблення державної стратегії освіти й виховання громадянина сучасної України пов'язана з установками та позиціями самих вчителів у політико-освітньому процесі. В свій час з цього приводу відомий мислитель Макс Вебер зауважив: "...Пророку і демагогу не місце на кафедрі у навчальній аудиторії. Пророку і демагогу сказано: "Йди на вулицю і говори відкрито". Це значить йти туди, де можлива критика" [21, с. 721].

Але разом з розумінням необхідності неупередженого викладання необхідне бачення шляхів досягнення саме такого становища в системі політичної освіти. На думку автора, одним з них є "клімат навчання". Якщо для нього характерні дискусії з актуальних проблем буття, самоврядовчі засади організації навчання, зустрічі з політиками, то це саме по собі стає важливим запереченням проявам упередженості при викладанні. Саме від нього залежать толерантність і конструктивна критика, неприйняття всього того, що намагаються нав'язати. Сьогодні, в умовах розкиду форм, методів і якості навчання, сама проблема клімату, в якому надаються знання, в його співвідношеннях з політичними цінностями й установками майбутніх громадян могла б стати предметом плідного дослідження, що поєднує педагогів, психологів, політологів і соціологів.

Проблеми розбудови системи політичної освіти далеко не вичерпуються ідеологічною ангажованістю викладачів. Крім названих, необхідно звернути увагу і на проблему визначення змістовних засад політичної освіти.

Догматизація знання, що розглядалася як сума істин, що підлягають засвоєнню, довгий час у нашому недалекому минулому визначала і формальну питально-відповідну постановку навчання, його тверду регламентацію і авторитарний стиль відносин між викладачем і тим, кого навчають. Нормативний характер системи політичної освіти був обумовлений не тільки закритістю тоталітарного суспільства, придушенням і відчуженням особистості заради вищих інтересів держави, але й освітньою традицією класичної науки.

У другій половині ХХ століття завершився перехід більшості фундаментальних наукових дисциплін до вивчення своїх об'єктів як

систем, що самоорганізуються і саморозвиваються. Результати досліджень складних систем привели до радикальної трансформації механістичних поглядів на природу і суспільство, збагачення їх такими поняттями, як “нелінійні системи”, “дисипативні структури”, “флуктуація”, “біфуркація”, “коеволюція”. Змінилися уявлення про роль необоротних процесів, випадковості і хаосу у самоорганізації відкритих систем, до яких відноситься і суспільство. Ці поняття ключові для пізнання динаміки політичних процесів. Однак нове знання ще дуже слабо відображається в вітчизняній політичній освіті і науці, що у цілому спирається на догмати, які зберігаються на рівні повсякденної свідомості, традиційні механістичні уявлення.

Основні характеристики політичного знання – його постійна незавершеність, відсутність оцінок, що претендують на конечність узагальнень і принципова відмова від моноцентричних уявлень на користь визнання співіснування різних, що не піддаються зведенню в єдине ціле наукових ідей, стилів мислення, між якими можливий продуктивний діалог.

Також зміна уявлень про політичне знання вимагає відмови від нормативної моделі освіти, що уніфікує людську індивідуальність і не залишає місця для пізнавальної ініціативи на користь відкритої моделі. Відкрита система припускає, що процес навчання не може бути зведений до простої передачі знання. Перетворення переданої інформації в знання відбувається через творче осмислення інформації реципієнтом: співвіднесення з фоновим знанням, особистим досвідом і переживанням, нормами, що висувуються соціальним оточенням.

Різноманіття задач, що виникають перед суспільством, вимагає індивідуальної ініціативи, отже, і індивідуальної розмаїтості. Людська індивідуальність стає основою системи суспільних зв'язків у відкритому суспільстві, а її вільний розвиток – необхідною умовою розвитку суспільства. Імперативом системи освіти для відкритого суспільства є розвиток інтелектуальних здібностей, необхідних для активної творчої участі в життєдіяльності суспільства, включаючи допитливість, здатність до критичного аналізу.

Відкрита модель політичної освіти переносить центр ваги з репродуктивних форм навчання на продуктивні. Відповідно, радикальним образом міняються відносини між тими, хто навчає, і тими, кого навчають. Сучасний навчальний процес передбачає перехід від авторитарного керування і підпорядкування до співробітництва і співтворчості.

За суттю, сучасна освітня модель в Україні є системно-

консервативною. “Багаж” знань, що надається тому, хто навчається, розрахований на “всі випадки життя”, однак основна частина цього багажу часто не знаходить застосування у його подальшій практичній діяльності. Ідеальний учень чи студент – “ходячий енциклопедичний збірник”, але при цьому він здебільшого зовсім не готовий жити і працювати в умовах, які динамічно змінюються, не може відшукати у гігантському калейдоскопі одержаних знань, переконливі відповіді на складні питання сьогодення, відстояти власну життєву позицію і бути толерантним до інших точок зору, поводитися у демократичний спосіб. Отже, очевидно, насамперед, є потреба у реформуванні змісту демократичної освіти в Україні.

Опанування фактичними знаннями має стати основою формування особистої позиції, здатності до конструктивного розв’язання суперечливих питань. Політична освіта вимагає досвіду активної участі у колективному вирішенні проблем та розвитку, окрім гарної пам’яті, таких якостей ментальності, як готовність та здатність сприйняти і зрозуміти інтереси, віру та погляди інших, аргументовано мислити та цінувати істину, факти; брати участь у прийнятті рішень, обираючи між альтернативами і спираючись на принципи свободи вибору та неупередженості.

Сьогодні в галузі освіти впроваджуються нові реформи, пов’язані із створенням дванадцятирічної школи. Ці реформи певним чином стосуються і питань політичної освіти та громадянського виховання. Державним стандартом передбачені навчальні плани і програми для 9-х, 11-х та 12-х класів, які включають в себе суспільствознавчий елемент. Визнаною його метою є створення умов для свідомої орієнтації учнів у сучасному світі, суспільстві, формування у них відповідної активної соціальної та громадянської позиції, підвищення рівня духовної культури школярів, активного включення в соціально-політичне та економічне життя суспільства. Надзвичайно важливим є рішення почати з вересня 2004 року вивчення в середній школі предмету “Громадянознавство”.

Державними стандартами передбачено вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів. Серед них чи не провідне місце належить вимогам, згідно з якими ті, хто навчається, повинні мати уявлення про політичну сферу та її роль у житті суспільства, знання структури, ролі органів та інститутів державної влади і їх співвідношення з діяльністю політичних рухів, партій та громадських урядових і неурядових об’єднань і організацій, основних процедур взаємодії громадян і держави, структурних елементів та механізмів

функціонування політичної системи України, процедури участі у виборах.

Чи не вперше поставлена вимога навчити школярів вмінню працювати з матеріалами ЗМІ, характеризувати особливості політичного життя у громадянському суспільстві, особливості виборчої системи як показника рівня демократії в суспільстві [43, с. 5].

Як бачимо, вже зроблені певні кроки на шляху створення нової ідеології освіти, яка мінімізує авторитарні форми взаємодій і буде спрямована на максимально можливе забезпечення умов для самостійного вибору, самореалізації особистості.

Але для підвищення рівня ефективності впровадження вищезазначених реформ необхідно здійснити ряд практичних кроків. На думку автора, в першу чергу, це стосується ресоціалізації педагогічних кадрів, формування у педагогів (в тому числі і майбутніх) позитивного ставлення до демократичних цінностей, готовності до прийняття нових форм взаємодії в соціальних групах. Не менш важливими є заходи з професійної підготовки і перепідготовки педагогів, опанування ними нових форм навчання і освітніх технологій.

Сьогодні необхідно змінити акценти при визначенні показників якості політичної освіти з оцінки успішності засвоєння конкретної інформації (це лише проміжне завдання політичної освіти) на оцінку рівня таких характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо. Слід здійснити перехід від предметно орієнтованого до критеріально орієнтованого типу політичної освіти, логіку і зміст якого складають не сума знань та вмінь з окремих питань, а певні якості особистості, характер її мислення, соціальні й культурні орієнтації.

Розвиток інтелекту відбувається, насамперед, через організацію індивідуальної роботи тих, хто навчається. Самостійна робота сприяє виробленню навичок формування власних суджень у процесі аналізу матеріалів і підготовки письмових звітів і усних повідомлень. При зіставленні різних позицій і установок виробляється здатність до логічного мислення. Розвиток вміння чітко і доступно викладати і захищати власну позицію, вислуховувати думки опонентів і дискутувати сприяє формуванню відкритої політичної культури.

Істотний елемент освітнього процесу у відкритій моделі – створення сприятливих умов для активного осмислення інформації. Це залучення тих, кого навчають, до дослідницьких проектів, їх участь у

публічних дискусіях з різних проблем.

У зв'язку з цим, на думку окремих сучасних вітчизняних дослідників, важливу роль у політичній освіті має відіграти курс критичного мислення, яке не є виключно продуктом демократичного способу життя, але значною мірою виступає чинником його формування. Так, окрема академічна дисципліна – критичне мислення протягом останніх 20-25 років викладається в університетах країн Заходу, зокрема США. Експериментальне впровадження такого курсу має місце і у пострадянських країнах, в тому числі в Україні, однак популяризацію набутого досвіду Міністерством освіти та українською педагогічною пресою важко визнати широкою і систематичною. Критичне мислення має виступати і як системний чинник викладання соціально-гуманітарних дисциплін. “Наскрізне критичне мислення” як методологічний підхід передбачає послідовне вироблення і закріплення навичок інтелектуальної критики у процесі навчання, підвищення ефективності подання того предметного матеріалу, в якому його реалізовано [63, с. 5].

Сьогодні українське суспільство зазнає драматичних змін, які, насамперед, впливають на якість життя народу. Провідними векторами цих змін є взаємовпливові процеси побудови демократичної правової держави, громадянський розвиток української нації та посттоталітарна трансформація суспільства, які поєднуються у процесі конструювання нової громадянської ідентичності.

Формування сильного українського громадянства є не тільки показником успіху розвитку суспільства в межах його самого, але є також суттєвим фактором конкурентоспроможності України у світових системних відношеннях, в яких у прийдешньому столітті все більше значення відіграватимуть нова політична культура, показники знання, освіченості, інтелекту суспільств-націй.

Право громадян брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування знаходиться серед фундаментальних засад будь-яких різновидів демократичних суспільств. Статтею 38 Конституції України [86, с. 14] таке право закріплене і за громадянами сучасної суверенної української держави. Сьогодні воно дає нашому суспільству шанс піти шляхом демократичних перетворень, спираючись на волю більшості громадян.

Разом з тим дійсність показала, що мало задекларувати права, необхідно створити в суспільстві таку ситуацію, яка б дозволяла його членам свідомо користуватися правами та виконувати свої обов'язки.

Можливість її виникнення багато в чому буде залежати від того, наскільки громадяни нашої країни виявлять здатність як під час виборчих процедур, так і поза ними свідомо робити вибір на користь тих політичних сил, які в дійсності, а не на словах прагнуть демократичних перетворень, блага своєму народові, визнають необхідність чесного змагання за довіру, як підстави для управління його справами.

Опитування та досвід проведення виборчих кампаній і референдумів, що відбувалися за роки незалежності України, як, власне, і саме політичне життя, вказують на те, що сьогодні значна частина суспільства залишається об'єктом маніпуляцій з боку претендентів на делеговані державні пости, віддають свої голоси за кандидатів, які ніколи і не прагнули представляти саме їх волю, підтримують ті політичні сили, які більше інших зацікавлені у збереженні існуючого становища з усіма негараздами для більшості населення країни. А це значить, що ніхто не є більш серйозною перешкодою на шляху подолання великої кількості проблем громадян нашої держави, ніж вони самі.

Практично єдиним шляхом подолання ситуації, що склалася, є підвищення загальної політико-правової культури громадян, які, зокрема, повинні стати свідомими та активними учасниками виборчого процесу як важливого механізму формування представницьких органів влади та делегування повноважень з оптимального вирішення існуючих проблем державного життя, з точки зору інтересів більшості членів суспільства. При цьому актуальними є питання щодо підвищення правової культури не лише виборців, а й усієї суми суб'єктів виборчого процесу і референдумів.

Сьогодні надзвичайно важливим є визначення можливих шляхів ефективного впливу на зростання політико-правової культури учасників виборчого процесу як важливого механізму формування демократичної влади в Україні та зміцнення і примноження демократичних надбань нашого суспільства. Особлива увага повинна бути приділена обґрунтуванню ролі та можливим формам політичної освіти як засобу підвищення громадянської культури виборців та всіх суб'єктів виборчого процесу.

Певними прикладами руху в цьому напрямку є, поряд з теоретичним дослідженням аспектів впливу громадянської і політичної освіти на формування політико-правової культури громадян в Україні, про які вище зазначалося, практичні заходи, що реалізуються в Україні. Так, сьогодні в нашій країні реалізується

проект “Освіта для демократії в Україні”, який є частиною Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства, що фінансується урядом США і Європейським Союзом. З кінця 90-х років здійснювався (до 2003 р.) канадсько-український проект “Демократична освіта” (спільно з Міністерством освіти та науки України й Університетом Queen’s за фінансової підтримки Канадської агенції міжнародного розвитку – CIDA). Нарешті, ще один проект “Мережа громадянської освіти” реалізується в Україні Радою міжнародних досліджень та обмінів (IREX).

Можна було б продовжити ілюстрацію уваги та актуальності зазначеної проблеми, але й так достатньо зрозуміло, що завдання підвищення ролі освіти й виховання громадянина нової України починає усвідомлюватися широким загалом відповідних українських державних та недержавних інституцій. Незважаючи на вказані дослідницькі та практичні заходи, питання вивчення шляхів розбудови політичної освіти в нашій країні залишається на початковому етапі. Сприяння подальшому просуванню в напрямку усвідомлення важливості заходів з підвищення політико-правової культури виборців є одним із завдань даного дослідження.

На жаль, незважаючи на свою важливість, освіта виборців, як і сама громадянська і політична освіта, залишається мало розвинутою в Україні. Хоча виборчі процедури стали стабільним явищем нашого життя, питання про те “хто є хто” у виборчих перегонах, як і багато інших, практично віддані на відкуп заангажованим засобам масової інформації, які у пошуках легких та відчутних заробітків “виплескують” на громадян масу спотвореної, комусь “вигідної” чи, навпаки, “невигідної” інформації, реакція на яку є цілком очікуваною.

Результати попередніх виборів і хід передвиборчого процесу показали відсутність у виборців імунітету проти впливу різноманітних інформаційних технологій маніпулювання їх свідомістю і неправомірних дій висуванців з метою ініціювання віддачі голосів за “правильного” кандидата.

Останнім часом в Україні набули поширення політичні технології, що полягають у маніпулюванні свідомістю громадян, а отже – у штучному обмеженні їх політичного вибору. Ці технології в основному є запозиченими у країн сусідів, імпортованими переважно з Росії. Розповсюдженими є і технології політичного “клонування” як засобу чорного PR.

Дослідження Центром Разумкова особливостей розвитку та формування інформаційного простору України дають підстави

стверджувати, що переважна частина українських ЗМІ, особливо центральних каналів українського телебачення, знаходиться або під контролем влади, або лояльних до глави держави великих фінансово-промислових груп. Взагалі, інформаційний простір України характеризується політичною спрямованістю майже всіх масмедійних проектів.

Сьогодні популярною є професія імідж-мейкера, яка пов'язана із формуванням привабливих для виборців образів політичних діячів. За їх допомогою “упаковують” кандидата в яскраву, привабливу обгортку. Це ускладнює процес виявлення реальних ділових і моральних якостей кандидатів, визначення їх політичної позиції, що, в свою чергу, перетворює вибір громадян з вільного свідомого рішення у формальний акт, раніше запрограмований спеціалістами з формування масової свідомості.

Одним із важливих результатів такого становища є зростаюча зневіра громадян в те, що власне вибори є не чим іншим, як саме виборами. Серед виборців достатньо поширеною є думка про те, що краще не брати участь у виборах, тому що це лише зайвий клопіт, що від їх волі мало що залежить. Це призводить до постійного зростання абсентеїзму серед громадян України.

Порівняно з рівнем електоральної участі західних країн Україна як одна з країн посткомуністичного простору знаходиться в більш складній ситуації. Згідно з офіційними даними явка виборців на вибори у березні 1998 року становила 69,6% від загальної кількості [31, с. 28], у березні 2002 року – 59, 56% [215, с. 4]. Наведені дані дозволяють твердити, що активність виборців в Україні має тенденцію до зниження.

Такі відчуття підсилюються кроками по відкритому підкупу виборців шляхом роздачі масштабних обіцянок та мілких матеріальних презентів, які інколи погоджуються задовольнитися лише сподіванням на те, що може їх не обдурять і життя в одну мить перетвориться на омріяний рай. Практика показує, що такого роду сподівання частіше за все виявляються марними, а ті, хто їх давав, залишаються безвідповідальними. Таким чином, існує реальна загроза перетворення виборів на процедуру купування важливих виборчих посад.

Ще одна проблема сучасного стану виборчих процедур в Україні пов'язана з наявністю тоталітарних стереотипів у свідомості певної частини виборців. Максим Процьків, дослідник етнопсихологічних проявів у політичному просторі українського суспільства, говорить

про сформований тоталітарною моделлю політико-невротичний синдром. Цей синдром переважно характерний для виборців похилого і зрілого віку [147, с. 82].

На думку цього дослідника, психологічний комплекс тоталітаризму з рисами нервовної психіки частини громадян України і далі породжуватиме нові прояви суспільно-політичних труднощів.

Реалії становлення сучасної української державності у 90-х роках показують пік активності громадян, який припадає на час загострення політичних та соціальних протиріч. Активна підтримка представників радикальних політичних сил здійснюється як особами молодого віку, так і представниками більш зрілих верств.

Аналіз підсумків більшості виборчих кампаній показує, що молодь є чи не найпасивнішим суб'єктом виборчих процесів. За результатами дослідження, проведеного в грудні 2000 року Асоціацією молодих миколаївських політологів і політиків, виявлено, що переважна більшість молоді усвідомлює необхідність у прояві інтересу до сучасних політичних процесів. Разом з тим дослідження показало, що така позиція не втілюється в реальній громадській та політичній діяльності студентства, лише 11% з них є членами молодіжних організацій [74, с. 26].

Журнал "Нова політика" опублікував результати проведеного дослідження електоральної поведінки студентської молоді України. Вони свідчать про те, що серед опитаних студентів майже кожний дев'ятий цікавиться політикою лише у тому разі, коли це стосується його особисто. Ситуативне ставлення до політики притаманне третині (34%) студентів. Цікавляться і беруть активну участь у політичному житті країни 18% опитаних [126, с. 29].

Важливим також є показник ідеологічної зорієнтованості студентів. Результати дослідження за цим показником показали, що більшість молоді є ідеологічно дезорієнтованою. Це говорить про недостатній рівень уявлень молодих людей про існування різноманітних ідеологічних доктрин, про їх зміст, історію та завдання. На думку автора, саме зміст та якість політичної освіти студентської молоді породжують такий стан. Близько 17% миколаївських студентів відчували негативні емоції під час голосування, а саме: 9% відчували байдужість та 8% – сором; 40% респондентів довіряють своїм політичним обранцям, а 60% вважають, що молодь використали і забули про її існування [74, с. 27].

В Україні і зараз продовжує зберігатися ідеологічне розшарування серед значної частини виборців. Між різними регіонами країни існує

ідеологічна поляризація. Навіть на побутовому рівні існують впевнення в тому, що західноукраїнський електорат віддає перевагу правим та правоцентристським силам, а значна частина населення на східних та південних землях – прокомуністичним, лівим силам. В такій ситуації використання західних електоральних технологій з боку частини політичних сил здатне не лише ускладнити в отриманні бажаного результату, але й становить небезпеку для соціальної стабільності.

Національні меншини складають одну третину кількісного складу населення, а їх загальний рівень політизованості сьогодні є доволі низьким. Певною мірою він стримується існуючим законодавством про вибори. Як відомо, вибори до органів місцевого самоврядування до останнього часу проводилися за мажоритарною системою, що значно знижувало електоральну активність національних меншин з причини відсутності нездатності конкурувати з представниками титульної нації. Більше того, деякі політичні партії мають стале коло прихильників у середовищі титульного етносу – українців, і боротьба за електорат національних меншин несе певний ризик втрати частини традиційних виборців.

Як зазначає один з вітчизняних дослідників політичного процесу в Україні В. Корнієнко, сьогодні гостро стоїть проблема формування власного ідеалу акторів політичного життя. Більшість партій, програми яких мають досить популістський характер і розраховані на широке коло виборців, не мають конкретної відмінної від інших своєї ідеології. Істинність цих ідеалів для неосвічених виборців стає недосяжною. Висуванцям легше декларувати, ніж довести істинність своїх ідей. Очевидно, що знання про політичний світ багатьох людей існують лише у формі розрізнених і неповних відомостей, тому варто враховувати особистий досвід конкретної людини, яка висуває й дотримується того чи іншого політичного ідеалу [87, с. 59]. Особистість додає до знання свої характерні доповнення, часто ігнорує об'єктивну істинність. Це робить ідеал неістинним. Тому вкрай необхідним є створення інститутів, які б коригували процес формування ідеології, надаючи об'єктивної істинності знання, що отримують актори. Взагалі, потрібно зазначити, що головним критерієм ефективності усіх засобів і методів політичного виховання є все ж таки адекватна даній політичній ситуації поведінка окремого члена суспільства.

Крім цього, викликає занепокоєння той факт, що на безсвідомому рівні для значної частини людей сьогодні продовжує бути актуальним

синдром “доброго царя”. Тим самим вони намагаються запобігти власній участі у вирішенні своєї долі. Однією з причин такого становища є нездатність з боку значної частини суспільства побачити альтернативні форми влаштування суспільного життя, своєї активної ролі в їх запровадженні. Одвічне побоювання незрозумілого сьогодні продовжує перемагати будь-які перспективні та вигідні для більшості громадян зміни. При такому становищі задекларовані громадянські права інколи навіть лякають значну масу людей. Вони готові відмовитися від власної частки землі чи майна, яку їм пропонує держава, впроваджуючи заходи з приватизації, в обмін на просте і зрозуміле для них становище найманих працівників, яких позбавлять необхідності щоденно вирішувати, що як і для чого вони повинні робити, намагаючись забезпечити свій добробут. Ставши власником засобів виробництва, індивід вимушений піклуватися про їх збереження та використання. Але він не має для цього необхідних навичок, він не знає відповіді на безліч запитань, які виникають у нього при такого роду трансформації. Саме незнання породжує побоювання, невпевненість, стає перешкодою на шляху необхідних змін і розвитку. Зрозуміло, що, крім низького рівня політико-правової та економічної освіти населення, на таке ставлення впливає багато інших факторів, однак, на думку автора, саме ця проблема є багато в чому вирішальною перешкодою в розвитку нашого суспільства, просування до втілення в життя багатьох гуманістичних цінностей та ідеалів.

В такій ситуації виникає питання про можливі шляхи подолання становища, що склалося. Не претендуючи на готовність дати рецепти на всі випадки, хотілося б зупинитися, з точки зору автора, на головному у вирішенні багатьох проблем ствердження і розвитку демократичних засад життя нашого суспільства.

При цьому доцільно спертися на досвід окремих демократичних держав, які на шляху свого історичного розвитку вирішували подібні проблеми. Зокрема, як вже вище зазначалося, такий досвід накопичений в сучасній Німеччині, яка в післявоєнний час, як і ми сьогодні, долала наслідки тоталітаризму та результативно використовує його сьогодні на своїх східних землях. Набутий досвід політичної освіти в Німеччині, безумовно, має величезне значення. Тому одне з важливих завдань сучасних українських дослідників полягає в його вивченні та використанні при вирішенні багатьох вищевказаних проблем сучасного суспільного життя нашої країни.

Коли мова йде про ефективне використання виборчих механізмів

для розвитку і ствердження демократичних засад нашого суспільства, необхідно зауважити, що велике значення політична освіта має не тільки для широких кіл громадян, але і для тих з них, кому доводиться виступати активними суб'єктами виборчого процесу. Зокрема, мова йде про громадян, які беруть участь у роботі виборчих комісій, є кандидатами, їх довіреними особами, уповноваженими особами політичних партій та виборчих блоків партій, офіційними спостерігачами.

Окремих зауважень заслуговує специфіка заходів політичної освіти для окремих груп названих суб'єктів виборчого процесу. Незважаючи на те, що виборчі комісії не є постійно діючими, а утворюються на період проведення виборчих кампаній, вони відіграють в них надзвичайно важливу роль. Члени виборчих комісій повинні мати відповідну політичну культуру не тільки для того, щоб бути здатним орієнтуватися у всій сумі політичних сил, які беруть участь у виборчих змаганнях, а для того, щоб мати тривкі впевнення щодо активної участі в роботі таких комісій, добросовісного виконання покладених обов'язків та вмілого використання наданих прав. Важливість досягнення такого рівня учасниками виборчих комісій підтверджується спробами фальсифікації підсумків виборів, чисельними фактами відмов громадян від участі в роботі комісій.

На думку автора, в практику системи політичної освіти повинно увійти навчання громадян, які входять до складу виборчих комісій або беруть участь в утворенні зазначених комісій, на базі вищих навчальних закладів. В його ході з метою підвищення політичної та правової культури громадян слід передбачити вивчення іноземного досвіду проведення виборів і референдумів, організацію науково-практичних заходів (конференцій, семінарів, тренінгів тощо) з актуальних проблем організації виборчого процесу і референдумів, видання науково-практичних коментарів до законодавства про вибори і референдуми, науково-популярних та навчально-методичних посібників із зразками документів, необхідних для здійснення виборчими комісіями своєї діяльності.

Не менш важливими виглядають заходи з політико-правової освіти таких важливих суб'єктів виборчого процесу, як кандидати, їх довірені особи, уповноважені особи політичних партій та виборчих блоків партій, офіційні спостерігачі. Освітні заходи для даної групи суб'єктів виборчого процесу повинні бути спрямовані на набуття знань про політичну систему і політичні процеси, про правові засади життя демократичного суспільства. Політична освіта даної категорії

учасників виборів, крім сказаного, повинна сприяти отриманню навичок, необхідних для проведення виборчої кампанії. Зокрема, вони повинні познайомитися з існуючими формами агітації, навчитися організації роботи з виборцями і засобами масової інформації, оволодіти методами аналізу та прогнозування.

В реалізації зазначених завдань важлива роль належить лекторіям, політико-правовим клубам і центрам, що можуть утворюватися політичними партіями та іншими об'єднаннями громадян. До процесу підвищення політико-правової культури кандидатів, їх довірених осіб, уповноважених осіб політичних партій та виборчих блоків партій також можуть залучатися засоби масової інформації, навчальні заклади, громадські організації.

Таким чином, вживаючи вказані заходи із створення системи політичної освіти всіх учасників виборчого процесу, стає можливим суттєво підвищити ефективність виборчих механізмів у формуванні найважливіших виборчих державних органів та органів самоврядування, головним чином, за рахунок зростання здатності виборців та інших суб'єктів виборчого процесу, критично оцінювати політичний процес та свої власні політичні інтереси.

Таким чином, сьогодні вирішальна роль у підвищенні рівня політичної та правової культури виборців нашої країни належить не тільки школі, але й іншим навчальним закладам, політичним партіям, гурткам при громадських організаціях, різноманітним фондам соціальної спрямованості, суб'єктам молодіжної (державної і недержавної) політики, армії, освітнім центрам при конфесіях, системі підготовки та перепідготовки кадрів, культурно-освітнім закладам.

Демократичні цінності припускають право вибору. Щоб підвищити ступінь усвідомленості вибору, потрібно максимально зменшити зону політичного неутра, навчити обережності при зустрічі з харизматичними діячами, умінню розпізнавати демагогічну суть тієї чи іншої політичної пропозиції.

Для вирішення проблеми становлення демократизації та формування справжнього українського суспільства необхідний досвід особистої участі громадян у вирішенні життєво важливих для них проблем, досвід співробітництва з різними організаціями і владою, внаслідок чого з'являється впевненість у своїх силах і почуття соціальної відповідальності і т.д.

Саме такого досвіду немає сьогодні у переважної більшості громадян України, які не володіють базовими уявленнями про політичний світ, недостатньо розуміються в змісті різноманітних

понять у той час, коли ці знання мають надзвичайно важливе практичне значення. Актуально і перспективно вже зараз розпочати формувати такі базові уявлення у підростаючого покоління. І саме за цих умов особливого значення набуває політична освіта.

Крім зазначених проблем, особливе значення сьогодні має питання про зміст політичної освіти в сучасній Україні. При цьому абсолютно очевидним є той факт, що він має відповідати останнім досягненням політичної науки, а значить повинен максимально носити об'єктивний характер, не припускати орієнтацій на будь-які ідеологічні доктрини.

На думку автора, при визначенні засад побудови змісту політичної освіти широких кіл населення нашої країни слід враховувати те, що зміст політичної освіти має бути спрямований на формування громадянської компетентності і відповідальності, надбання позитивного досвіду участі в громадському житті. Також важливими є опанування політичного словника, який слід розглядати як когнітивний компонент політичної культури та засвоєння демократичних настанов та цінностей, які ведуть до усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості, формування почуття власної гідності, толерантності, здатності до компромісу, лояльного і водночас вимогливого ставлення до влади, законслухняності, критичного сприйняття політичної інформації, усвідомлення можливості і цінності самостійного політичного вибору, усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей, соціальних груп у суспільстві, усвідомлення себе як громадянина.

Змістовні характеристики суттєвим чином впливають на ефективність політичної та громадянської освіти в Україні. Справді, коли бракує теоретичної та емпірично обгрунтованої загальної методології, декларації цілей у цій сфері нерідко зазнають невдач.

У цьому зв'язку доцільно обговорити деякі методологічні альтернативи, щоб визначити найадекватнішу з них. При цьому слід зазначити, що методологія політичної і громадянської освіти базується здебільшого на передачі інформації та знань. Якщо освітня стратегія винятково інформативна, вплив може бути неефективним і навіть контрпродуктивним. Дослідження свідчать, що результатом інформативної стратегії є зменшення когнітивного міркування учнів. Це не є результатом, особливо якщо вважати, що критичне вивчення громадськості потребує когнітивної диференціації, а когнітивне спрощення асоціюється із стереотипами та передсудами.

Якщо вчителі лише передають учням інформацію, то це є одним з можливих бачень реальності, яка, будучи складною та

багатовимірною, не зводиться до єдиного уявлення про неї.

Інша тенденція наявних методологій – це підхід, спрямований на формування вмінь і навичок. У цьому випадку вплив освіти зосереджується на психологічному процесі учнів, а не на змісті навчання, як це буває за інформативного підходу. Основне припущення полягає в тому, що громадянська компетенція залежить від сукупності навичок та вмінь (обробка інформації, вирішення проблем, спілкування, прийняття рішень), яких може безпосередньо навчити вчитель. Однак серед інших слабких аспектів цієї методології було виявлено труднощі у використанні набутих вмінь на практиці, їх узагальненні та збереженні.

Однією з проблем вищезгаданих методологій є неврахування логіки, з якою учні вчать, змінюють та будують своє життя, зокрема його громадянський вимір. Методології недооцінюють соціально-культурний чинник людської діяльності й ігнорують той факт, що основою розвитку людини є досвід реального життя (роль скористатися можливостями, а не роль ігрової діяльності). У цьому розумінні ефективніше впливати на індивідуальні умови, за яких можуть розвиватися адекватніші та різноманітніші дії, ніж просто надавати інформацію або навчати абстрактних навичок. До того ж слід ураховувати, що конкретна громадянська дія залежить від особистості, рівень диференціації, організації, гнучкості та складності якої можна трансформувати.

З огляду на сказане існує можливість зазначити основні складові загальної методології, визначення яких можна запозичити з сфери реконструктивного вивчення громадянських обов'язків.

До них слід віднести досвід напруженої дії у реальному контексті та можливості інтеграції шляхом висловлювання думки, діалогу, дискусії та міркування. Крім цього, важливими елементами методології політичної освіти можуть виступати емоційно насичені взаємовідносини “вчитель – учень”, здатні стимулювати дослідницьку поведінку та тимчасову послідовність, без якої не можуть трансформуватися структури вміння та навички для виконання дій.

Для того, щоб політична освіта була не просто риторичною схемою, а сприяла особистому та соціальному розвитку учнів, молоді та дорослих, виховувала критичних, активних та творчих громадян, слід створити та оцінити умови для консолідації загальної методології, що може забезпечити результативність у цій галузі.

Сьогодні вітчизняні дослідники [63, с. 3] відзначають, що оцінка якості політичної освіти має здійснюватись на основі вивчення

орієнтації установок (афективні, когнітивні, оцінні) того, хто навчається. Важливими в цьому процесі є орієнтації мотивацій (зовнішні чи внутрішні) та орієнтації цінностей (партикулярні чи універсальні). Також необхідно звертати увагу і на характеристику засобів та цілей орієнтацій (інструментальні чи дифузні).

З огляду на те, що завдання формування демократичної політичної культури суспільства має вирішуватись в умовах відсутності демократичних традицій і норм, обмежених можливостей впливу на цей процес з боку батьків автор вважає за доцільне визначити загальні вимоги до організації освітнього процесу, спрямованого на формування демократичної політичної культури підростаючого покоління.

В цьому зв'язку слід зазначити, що політична освіта має поширюватись одночасно на всі покоління громадян, оскільки свобода політичного вибору, як фундаментальна умова демократії, охоплює індивідуальні і колективні аспекти самоуправління або автономії. Вся освітня система має відповідати духу, потребам і цілям демократичного суспільства і бути зорієнтованою на формування активної, автономної, незалежної, уповноваженої, не патерналістської особистості, яка почувається і сприймається суспільством як самостійна цінність, а інтереси її визнаються пріоритетними.

На кожному рівні політична освіта має бути спрямована на підвищення громадянської компетентності і громадянської відповідальності особи, сприяти аргументованому прийняттю фундаментальних цінностей і принципів демократії.

Разом з цим слід визначити також характеристики освітньої системи, яка здатна гальмувати формування демократичної політичної культури. В першу чергу це стосується системи освіти, яка стимулює пасивність і автоматичне прийняття режиму і його ідеології, усунення окремих верств від політичної освіти. При цьому характерним є відмова від необхідного фінансування освіти та відмова від визначення, оцінки і встановлення відповідних її стандартів.

Безумовна подібна система породжує низький статус освітнянського фаху, відмову від залучення, навчання і збереження компетентних викладачів. Нерідко це знаходить свій прояв у відмові від визнання інтелектуальної і творчої незалежності педагога і учня та використання авторитарних методів та вимог, які виключають творчий запит, скептицизм та інші демократичні цінності.

Демократизація освіти, посилення її політичного змісту поряд з

оновленням змісту академічних курсів передбачає зміни в методиці їх викладання, пріоритетність особистісно зорієнтованих, інтерактивних методів, які забезпечать активну та відповідальну участь тих, хто навчається у процесі навчання з метою не лише здобуття спеціальних предметних знань, але й оволодіння навичками їх практичного застосування.

Як засвідчує багаторічний досвід, основним методом у практиці залишається лекція, яка попри весь свій методичний потенціал страждає вагомим недоліком: це – односторонній зв'язок, при якому особа, яка навчається, є лише пасивним слухачем. Лекція-монолог, за допомогою якого слухачам подаються численні факти та постулати, що практично не підлягають обговоренню, принципово суперечить принципам демократичної освіти. Тому в практиці західної педагогіки, особливо вищої школи, сьогодні широко застосовують методики, які дозволяють учням та студентам грати активну роль – “мозкові атаки”, однохвилинні письмові роботи, опитування під час лекції. Вони заохочують всіх тих, хто вчиться, ставити питання, періодично скорочуючи лекцію задля неформальної дискусії. Саме дискусія є найбільш ефективною стратегією заохочення молоді до активної участі у різноманітній діяльності та у прийнятті рішень. Вона допомагає молодим громадянам набувати досвід вільного обговорення суперечливих питань і тим самим моделює демократичне суспільство, цінності якого ми обстоюємо і яке прагнемо побудувати в Україні.

Викладачам вузів України поки що бракує досвіду проведення навчальних дискусій. Більшість з них все ще не усвідомлюють, що найважливішою передумовою успіху є вміння викладача створити таку атмосферу, у якій студенти захочуть висловити свої думки, використати свій інтелект, слухати і дискутувати. При обговоренні проблеми слід орієнтувати студентів на пошук кількох різних варіантів її вирішення. Демократична дискусія скоріше передбачає оцінку і захист різних думок, аніж пошук консенсусу.

Водночас викладач має критично аналізувати свою власну точку зору на проблему і утримуватися від підтримки якоїсь однієї конкретної позиції в аудиторії. Вдалий вибір методики є також суттєвою складовою успіху дискусії. На жаль, переважна більшість сучасних методів організації дискусій досі залишається невідомою українським освітянам і не входить до їх методичного арсеналу.

Одним з методів, який використовується, щоб, так би мовити, “оживити” академічне заняття, є рольова гра. Наприклад, організація рольових ігор у формі президентських виборів, сесій парламенту,

теледебатів та прес-конференцій відомих політиків. Досвід переконує, що рольові ігри істотно підвищують якість навчання, стимулюють творчу активність тих, хто навчається, являючись першоосновою їх політичної активності. Проте масштаби використання ігрових методик (навіть молодими викладачами) в українській вищій школі залишаються вкрай обмеженими.

Загалом догматизм у підходах до методики викладання є віддзеркаленням не лише консерватизму мислення окремих викладачів, але й політики багатьох шкіл, училищ, коледжів, кафедр та факультетів, яка націлена на досягнення позитивних середніх показників успішності, а не на культивування творчого ставлення учнів та студентів до навчання, до формування навичок громадянина демократичного суспільства.

Ілюстрацією може слугувати і підхід до науково-дослідницької роботи студентів. Посилання на мізерне фінансування і, як наслідок, недостатнє ресурсне забезпечення студентських наукових досліджень по суті звели сьогодні це невичерпне джерело розвитку творчості, критичного мислення молоді нанівець. Між тим дослідницька робота відкриває значні можливості щодо політичної освіти. Тематика учнівських робіт, студентських курсових, дипломних та магістерських проєктів може охоплювати різні аспекти історії демократії, конституціоналізму, боротьби за громадянські права, орієнтуючи тих, хто вчиться, на самостійне осмислення сутності демократичного процесу і водночас виступаючи органічною складовою дослідницьких програм навчальних закладів з проблем демократії і громадянськості.

На думку автора, лише застосування методів активного навчання забезпечить реалізацію принципово нового підходу до впровадження процесу політичної освіти в Україні. На зміну поверховому запам'ятовуванню та відтворенню матеріалу з підручника або слів викладача має прийти поглиблене розуміння проблем. Тим самим буде досягнута мета як громадянської, так і політичної освіти – незалежно, критично та творчо мисляча особистість, демократичний громадянин.

Знаючи, що гуманітарна освіта відіграє велику роль у процесі політичного виховання, тому просто необхідним є надання гуманітарній освіті громадянського змісту, що можливе лише за умов створення демократичного клімату у різних освітніх закладах: відмови адміністрації навчального закладу від авторитарно-бюрократичного стилю керівництва, її інформаційної відкритості, гарантії свободи творчості викладача, толерантного, діалогічного характеру спілкування між викладачами, студентами та учнями. Якщо

навчальний заклад не буде “демократією в мініатюрі”, якщо молодь не матиме можливості відчувати на практиці, що означають громадянські права та відповідальність, демократична освіта матиме вкрай обмежений виховний вплив.

Інституційна демократія передбачає принципово нову роль представницьких органів навчальних закладів (загальних зборів, рад, комісій тощо), студентського та шкільного самоврядування, незалежної вузівської та шкільної преси. Вони мають виступати не формальним додатком, “п’ятим колесом до воза” адміністрації школи чи університету, яким вони є зараз, а повноправним і впливовим учасником процесу формування і реалізації його виховної освітньої політики.

Саме досвід участі в студентському чи шкільному самоврядуванні матиме вирішальне значення для формування активної позиції молоді щодо реалізації демократичних ідеалів та цінностей, підготовки фахівців нового типу, які б поєднували глибоке знання предмету з громадянською активністю, відповідальністю та компетентністю, творчим ставленням до праці і життя.

На жаль, у більшості українських навчальних закладів представницькі органи професорсько-викладацького складу та органи молодіжного самоврядування дотепер виконують роль слухняних маріонеток в руках адміністрації, косметично вдосконалюючи і практично одностайно санкціонуючи її ініціативи та рішення. Обговорення усіх питань життєдіяльності викладацького або учнівського колективу відбувається в присутності (а точніше – під наглядом) представників адміністрації і тому, як правило, не супроводжується критикою на адресу останньої.

Причому це зовсім не означає обов’язково негативної реакції керівництва вузу на подібну критику, а скоріше зумовлене глибоко вкоріненим ще з тоталітарних часів побоюванням такої реакції, відсутністю, наприклад, в українських вузах традицій відкритого критичного обговорення проблем. Показово, що такі побоювання властиві не лише викладачам, які пройшли “загартування” комуністичною системою, але й сучасному студентству, для якого викладачі (не кажучи вже про деканат і ректорат) все ще асоціюються з авторитарною владою, нетерпимою до інакodomства. Страх перед цією владою посилюється через слабку обізнаність студентів із своїми правами та механізмом їх захисту, практичну відсутність прикладів ефективної дії такого механізму.

Потрібно зазначити, що вирішальною умовою формування активної

громадянської позиції учнівської молоді є високий рівень громадянської свідомості педагогів. Між тим, як свідчать результати всеукраїнського опитування, проведеного лабораторією психології політичної освіти Інституту соціальної та політичної психології АПН України, близько 70% молодих вчителів не ведуть ніякої громадської роботи і цілком задоволені таким станом справ. Менше 55% вчителів намагаються брати участь у виборах. Лише близько 15% молодих педагогів вважають, що дотримання прав людини – це реальність, те, до чого можна прагнути і що можна обстоювати вже сьогодні [111, с. 6].

Певним засобом підвищення педагогічного потенціалу політичної та громадянської освіти можна розглядати включення нашої держави до низки міжнародних програм обміну фахівцями в цій галузі. Зокрема, продуктивним виглядає можливість співробітництва з міжнародною організацією Civitas International.

Незважаючи на відмінності, що існують між різними країнами й культурами, усі вони стикаються з багатьма спільними загрозами громадянському життю. Ці загрози існують в усіх частинах світу й в усіх площинах соціального, економічного і політичного життя. Отож, люди, залучені до громадянської і політичної освіти, мають багато чому навчитися один в одного. Діяльність Civitas International, членами якого є окремі індивіди, неурядові організації та державні установи багатьох країн, а також міжнародні організації, спрямована на встановлення загальносвітової мережі контактів і взаємодії. Для цього використовуються всі доступні ресурси, включаючи комп'ютерні мережі, міжнародні обміни й інші різноманітні засоби поширення знань, навичок та досвіду у галузі освіти для демократії.

Прагнучи створити й підтримувати в усьому світі мережу, що надасть громадянській освіті більшої пріоритетності серед питань міжнародного порядку денного, Civitas International намагається організувати активний особистісний та електронний інтерактивний обмін програмами, навчальними методами, результатами досліджень усіх складових освіти з проблем громадянськості, економічних знань та історії.

Міжнародна програма обмінів, здійснювана Civitas International, надає можливість педагогам із Сполучених Штатів Америки, Східної й Центральної Європи та нових незалежних держав вчитися один в одного й допомагати у розвитку освіти для демократії. Програма включає семінари з питань основних цінностей та принципів конституційної демократії, ознайомлення із шкільними системами,

спільні дослідницькі проекти, порівняння та вдосконалення програм для підготовки вчителів тощо. З 1996 року Civitas спільно з іншими партнерами здійснює освітній проект у Боснії, допомагаючи розробці експериментальних шкільних програм з громадянської освіти.

Реалізація стратегії громадянського виховання вимагає масштабного ресурсного забезпечення, яке поки що можуть “дозволити” собі лише окремі, переважно столичні університети. Матеріально-технічна база основної частини українських навчальних закладів абсолютно не відповідає вимогам кардинального оновлення навчального процесу загалом і впровадження політичної і громадянської освіти зокрема. Якісне викладання громадянознавчих курсів неможливе без створення потужних методично-інформаційних центрів, які забезпечуватимуть навчальний процес необхідними ресурсами з соціогуманітаристики і демократичної освіти (науковою та методичною літературою, матеріалами періодичної преси, аудіо- та відеоматеріалами).

Як показує аналіз стану політичної освіти в Україні, на шляху становлення і розвитку демократичного суспільства існує дуже багато труднощів, які просто необхідно подолати найближчим часом. Тому насамперед без визначення спрямування змісту політичної освіти, без детальної розробки та аналізу, без основних вимог та загальної постановки проблем політичної освіти просто неможливим бути вирішення таких задач.

Аналіз зазначених проблем дозволяє зробити ряд висновків. В першу чергу, слід зазначити, що стрімкий крах комуністичного режиму і проголошення незалежності породили в українському суспільстві ілюзії щодо можливості швидкої і безболісної ліквідації старої і розбудови зовсім нової, демократично орієнтованої й інтегрованої із світовими реформаційними процесами держави. Проте справа ця виявилася набагато складнішою, ніж здавалося спочатку.

Крім того, темпи демократичної трансформації за допомогою політичної освіти залишаються вкрай низькими, оскільки існує багато труднощів у запровадженні нормальної системи політичної освіти.

Відсутність дієвої системи політичної освіти вкрай негативно відбивається на свідомій участі громадян України у політичному житті держави. Більшість з них, не маючи змоги компетентно кваліфікувати політичні сили, які діють на політичній арені в період виборчих кампаній, політичних акцій, надають підтримку тим з них, які або не здатні представляти їх інтереси, або не ставлять перед собою такого завдання. Це серйозно ускладнює проблему політичної активності і